

**XIINXALA GA’UUMSA OGUMMAA BARREESSUU
BARATTOOTA AFAAN OROMOO BARACHUU KUTAA
1^{FFAA}TTI EEGALANIIFI KUTAA 5^{FFAA}TTI EEGALAN**

TAADDALACH TAADDASAA TUUJII

**YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOOLLEEJII NAMOOMAA, QU’ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII,
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OG-BARRUUFII
FOOKLOORII**

HAGAYYA,2009/2017

FINFINNEE

**XIINXALA GA’UUMSA OGUMMAA BARREESSUU
BARATTOOTA AFAAN OROMOO BARACHUU KUTAA
1^{FFAA}TTI EEGALANIIFI KUTAA 5^{FFAA}TTI EEGALAN**

TAADDALACH TAADDASAA TUUJII

GORSAAN: DR. AMANU’EEL ALAMAAYYOO

**WARAQAA QORANNOO DIGRIILAMMAFFAA(MA)
AFAAN OROMOOFI OG-BARRUU BARSII SUUN
GAMISAAN GUUTTACHUUF QOPHAA’EE MUUMMEE
AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOKLOORIIF
DHIYAATE**

**YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOOLLEEJII NAMOOMAA, QU’ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUF FOKLOORII**

HAGAYYA 2009/2017

FINFINNEE

YUUNIVERSIITII ADDIS ABABAA

DHAABBATA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA

Waraqaa Qorannoo ulaagaa Digrii Lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi Ogbarruu barsiisuun Guuttachuuf Taaddalach Taaddasaa Tuujiitin Mata Duree: Xiinxala Ga'uumsa Ogummaa Barreessuu Barattoota Afaan Oromoo Barachuu Kutaa 1^{ffaa}tti Eegalaniifi Kutaa 5^{ffaa}tti Eegalan Mana Baruumsa Sadarkaa.2^{ffaa} Shanoo Kutaa 9 Irratti Kan Xiyyeeffate jedhuun qophaa'e, sadarkaa Yuunivarsiitiin kaa'e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa alaa_____ **mallattoo**_____ **guyyaa**_____

Qoraa keessaa_____ **mallattoo**_____ **guyyaa**_____

Gorsaa_____ **mallattoo**_____ **guyyaa**_____

Itti gaafatamaa Muummee Yookiin Walitti Qabaa Sagantaa Digirii Lammaffaa (MA)

Axereeraa

Kaayyoon qorannoo kanaa brattoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}tti eegalaniifi kutaa 5^{ffaa}tti eegalan kutaa 9tti walitti makamanii yeroo baratan ga'uumsa ogummaa barreessuu isaanitiin wal'maddaalchisuudhan isaan kum akka caalan adda baasuu ture. Kaayyoo kana galmaan gahuuf malli qorannichi hordofe mala akkamtaafi hammamtaa wal-keessa makuudhani. Qorannoo kanaaf madda ragaalee ta'uudhan kan fayyadan barattootaafi barsiisota Mana Baruumsa Sad. 2^{ffaa} Shanoo yemmuu ta'an, iddattoon barattootaa kan filatame mala iddatteessuu mijataatin barattoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 1tti eegalaniifi kutaa 5tti eegalan adda addatti qoodudhani. Iddattoon barsiisotaa kan filatame barsiisota kutaa 9 barsiisan sadii mala iddattoo dimshaashatiini. Meeshaalee funaansa ragaalee ta'uun kan fayyadan qormaata barreeffamaa barattootaa, bar-gaaffii barattootaafi af-gaaffii barsiisotaati. Qormaanni barattootaa meeshaa funaansa ragaa isa ijoo ta'ee kan tajaajile yemmuu ta'u, kan hafan lamaan (bar-gaaffiin barattootaafi af-gaaffiin barsiisotaa) akka deeggartuutti fayyadaniiru. Qormaanni barreeffamaa akaakuwwan dogongoraa bakka 8tti qoodamani(dogoggora caas-lugaa, dogoggora filannoo jechootaa, dogoggora qubee, dogoggora sirna tuqaalee, dogoggora haala ijaarsa keeyyataafi dubbifamuu dhbuu barreeffamaa) jedhaman jalatti dogoggora isaan raawwatan lakkaa'udhaan bu'aa isaa beekuun danda'ameera. Hamma dogoggoraa beekuuf qabxiin giddu galeessaa barsiisonni kennan galmeeffameera. Itti aansun qabxii qormaata barattootaa, ragaa bar-gaaffii barattootaafi af-gaaffii barsiisotaarraa argame qaaccessuudhaan madaalli isaa laaluun danda'ameera. Madaalliin adda durummaadhan bu'uura kan godhate dogoggora brattoonni jechoota dhibba keessatti raaw'ataniidha. Haaluma kanaan, brattoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}tti eegalan ga'uumsa ogummaa barreessuu isaanitiin barattoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 5^{ffaa}tti eegalanirra fooyya'oo ta'anii argamaniiru. Dhumarratti bu'aawwan argaman bu'uura godhachuudhan sababoonni garaagarummaa isaanii erga tarreeffamanii booda yaadni furmaataa kaa'amuudhan qorannichi xummurameera.

Galata

Eenyumaanuu dura jalqabaa kaasee handa xummuraatti bu'a qabeessummaa qorannoo kanaatiif obsa uumamni isaan gonfachiiseen gorsaafi deeggarsa akkasumas kitaabilee wabii naaf laachudhaan kan na gargaaraa turan gorsaa koo Dr. Amaanu'eel Alamaayyoo galata onneerraa maddeen galateeffachuun barbaada.

Warreen odeeffannoo naaf kennuudhan na gargaaraa turan, Meeshaalee barreeffamaa naaf kennuudhaan, yaadaan na deeggaruudhaan, walumaa galatti wantan barbaadu hunda akkan argadhu haala naaf mijeessuudhaan kan na gargaaraa turan Itti Gaafatamtoota Mana Baruumisa Sad. 2ffaa Shanoo, akkasumas, hiriyyoota koo yaada garagaraa naaf kennuudhan kan nagargaa turan, qormaata barattootaa sororsuurratti yeroo isaani aarsaa godhanii nuffii malee kan na gargaaraa turan Barsiisaa Shaambal Oljiraa, B/saa Abarraa Abdiisaafi B/saafi Birhaanuu Hayiluutif galatni koo daraan olaanaadha.

Hojiin koo akka galma naaf gahu kan na waliin dhama'aa turan, yeroo jaalalli haadhaa isaan barbaachisutti ani baruumisa koo qofarratti yoon xiyyeeffadhu obsaan kan na eeggachaa turan ijoollee koo Obsabar Birhaanuufi Ida'oo Birhaanuu jechan ittiin galateeffadhu wanan dhabeef jaalalli ani isiniif qabu jaalala haati ilmoo ittiin jaalattuun olitti ta'uusaa ibsee darbuu naa waayya. Akkasumas, itti gaafatamummaa mana keessaa hunda irratti gatee yennaan baradhutti nuffii malee kan cina koo dhaabachaa ture abbaa manaa koo Obboo Birhaanuu Lagasaatif galanni koo olaanaadha.

Barreeffama qorannoo kanaa naaf sirreessuudhaan hojii kompiitaraatiin kan na gargaarte Addee Firewot Daanyee otoon hingalateeffatin dabruu hinbarbaadu.

Gabaajefi Kottonfachiisa

A1-----	Afaan Tokkoffaa
A2-----	Afaan Lammaffaa
Sh. -----	Shanoo
W/g -----	Walii gala
G/g. -----	Giddu gala
D/w/g -----	Dogoggora walii gala
B/j. -----	Baay'ina jechaa
G/g/j. -----	Giddu gala jechaa
Dhib. -----	Dhibbeentaa

Jibsoo

Afaan abbaa -----	Mather tongue
Afaan lammaffaa -----	Second language
Dabaree -----	Shift
Gola -----	Section
Qormaata Barreessuu -----	Writing Exam
Ulaagaa Sororrii -----	Scoring Criteria
Jecha walirra tuuluu -----	Word cliché
Jecha Irra deddeebi'uu -----	Word repetition
Dogoggora Ijaarsa Keeyyata -----	Error of paragraph construction
Dogoggora yaada ibsuu -----	Error of Expressing Idea
Barreessanii haquu -----	Deleting

Baafata

Qabiyyee

Fulla

Axereeraa	i
Galata.....	ii
Gabaajefi Kottonfachiisa	iii
Jibsoo	iv
Baafata	v
Tarreeffama Gabateewwanii	viii

Boqonnaa Tokko

Seensa	1
1.1. Ariirrata Qorannichaa	1
1.2. Ka'uumsa Qorannichaa	3
1.3. Kaayyoo Qorannichaa.....	4
1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa	5
1.5. Daangaa Qorannichaa	5
1.6. Hanqinoota Qorannichaa.....	7

Boqonnaa Lama

Sakkata'a Barruu	8
2.1. Hiikaafi Amaloota Barreessuu	8
2.2. Faayida Barnoota Ogummaa Barreessuu	9
2.3. Garaagarummaa Dubbachuufi Barreessuu	10
2.4. Wantoota Ogummaa Barreessuu Barsiisuu Rakkisaa Taasisan	11
2.4.1. Rakkina Xiin-Sammuu(psychological problem)	12
2.4.2. Rakkina Xin-Qooqaa(Linguiscal problem)	12
2.4.3. Rakkina Dandeettii(Cognitive problem)	12
2.5. Bu'a Qabeessummaa Barnoota Barreessuu.....	13
2.6. Toftaale Ogummaa Barreessuu Barsiisuu	13
2.6.1. Tooftaa Adeemsarratti Xiyyeeffate	14

2.6.1.1. Barreessuun Dura	14
2.6.1.2. Yeroo Barreessuu	15
2.6.1.3. Barreessuun Booda.....	15
2.6.2. Tooftaa Bu'aarratti Xiyyeeffate	16
2.6.2.1. Tooftaa Too'annoo	16
2.6.2.2. Tooftaa Qajeelchuun Barreessuu Barsiisuu	17
2.6.2.3. Tooftaa Walabaan Barreessuu Barsiisuu	18
2.7. Adeemsa Barreeffama Sororsuu	19
2.7.1. Akaakuwwan Barreeffama Sororsuu:.....	20
2.7.1.1. Dogongoroota Hundaa Sororsuu:.....	20
2.7.1.2. Dogongoroota Filataman Sororsuu	20
2.7.1.3. Dogongora Isaa Akka Sirreessu Barataatti Himuu	20
2.7.1.4. Barattoota Adda baasudhaan Dogoggora Isaanii Akka Sororsan Taasisuu	20
2.7.2. Duub-Deebii Kennuudhan Sororsuu.....	21
2.8. Sakkata'a Berruu Wal-Fakkii	21
Boqonnaa Sadii	
Saxaxaafi Mala Qorannoo	23
3.1. Saxaxa Qorannachaa	23
3.2. Madda Ragaalee	23
3.3. Mala Iddatteessuu	24
3.3.1. Mala Filannoo Iddattoo M/barumsaa.....	24
3.3.2. Mala Iddattoo Kutaa	24
3.3.3. Adeemsa filannoo iddattoo barattootaa	24
3.3.4. Adeemsa Fillannoo Iddattoo Barsiisootaa	27
3.4. Meeshaalee Funaansa Ragaa	27
3.4.1. Qormaata Barreessuu	27

3.4.2. Bar-Gaaffii Barattootaa.....	28
3.4.3. Af-Gaaffii Barsiisotaa.....	29
3.5. Adeemsa Ragaan Itti Qaacceffame.....	29
Boqonnaa Afur	
Dhiyyeessaafi Qacceessa Ragaalee	31
4.1. Dogoggora Caas-Lugaa.....	31
4.2. Filannoo Jechootaa	37
4.2.1. Jechoota walirraa tuuluu	38
4.2.2. Jechoota Irra Deddeebi'uu	42
4.3. Dogoggora Boca (bifa) Dhamsagootaa.....	45
4.4. Dogongora sirna tuqaalee.....	49
4.5 Dogoggoraa Ijaarsaa Keeyyataa	53
4.6. Dubbifaamuu danda'uu barreeffamaa	57
4.6.1. Barreessanii Haquu	58
4.6.2. Dongogora Yaada Ibsuu Dadhaabuu	60
Boqonnaa Shan	
Guduunfaa, ArgannooFi Yaboo	67
5.1 Guduunfaa	67
5.2 Argannoo.....	68
5.3 Yaada Furmaata.....	69
Kitaabilee Wabii.....	71
Dabaleewwan	73

Tarreeffama Gabateewwanii

Gabatee :-1 Ragaa Waliigalaa Barattootaafi Barsiisotaa.....	23
Gabatee 2: Ragaa Baay'ina Golaafi Barattoota Dabaree 1 ^{ffaa}	25
Gabatee 3: Ragaa Ramaddii Golawwaniifi Baay'ina Barattoota Dabaree 2 ^{ffaa}	25
Gabatee 4:- Odeeffaannoo walii galaa iddatoo barsiisootaa.....	27
Gabatee 5: Ragaa dogoggora caas-lugaa barattoonni raaw'atan.....	33
Gabatee 6: Ragaa Haala Itti Fayyadama Caas-Lugaa	35
Gabatee 7: Ragaa Qaaccessa Dogoggorri Gama Jechoota Walirra Tuluutiin Raawwatame.....	39
Gabatee 8: Qaaccessa Ragaa Dogoggora Filannoo Jechootaa.....	41
Gabatee 9: Ragaa Dogongora Irra Deddeebii Jechootaa	44
Gabatee 10: madaallii Dongogora Qubee.....	47
Gabatee 11: Qaaccessa Bar-Gaaffii Dongogora Qubee.	48
Gabatee 12: Ragaa Fayyadama Sirna Tuqaalee.	51
Gabatee 13: Qaaccessa Bar-gaaffii itti fayyadama sirna tuqaalee ilaallatu.....	52
Gabatee 14: Ragaa dogograa gama ijaarsaa keyyatatiin rawwataman ittiin madaalaman	54
Gabatee 15: Ragaa Qaaccessa Bar-Gaaffii Haala Ijaarsa Keeyyataarratti Dhiyaate	55
Gabatee 16: Ragaa dogoggorri barreessanii haquun ittiin madaalame	58
Gabatee 17: Qaaccessa Ragaa Bar-Gaaffiin Barreessanii Haquu Ittiin Qaacceffame.....	59
Gabatee 18: Dadaallii dogogoraa Yaada Ibsachuun.....	61
Gabatee 19: Ragaaa Bar-gaaffiin Haala Yaada Ibsachuu Danda'uurratti Dhiyaate Ittiin Qaacceffame	62
Gabatee 20: Ragaa Bar-Gaaffii Hojii Ogummaa Barreessuu Hojjachuu Isaaniirratti Dhiyaate Ittiin Qaacceffame hojjetan	64
Gabatee 21: Ogummaa Barreessuu Isaanii Gabbifachuuf Tattaaffii Barattoonni Dhunfaa Isaanitin godhan	65

Boqonnaa Tokko

Seensa

1.1. Ariirrata Qorannichaa

Imaammata Afaan Barnootaa Mootummaan Itiyoophiyaa bara 1994 baaseen Afaanonni biyyattii keessatti afaan ittiin hiikkataman 24ol ta'an Afaan baruumsi ittiin kennamu ta'anii tajaajilaa jiru. Imaammatni Barnootaa haaraan kun afaan sabaafi sablammootaatiif xiyyeeffannaa kan kenne ta'uu isaafi Sababa kanaan imaammatachi imaammatoota yeroo garagaraa biyyattii keessatti bahan keessaa bu'a qabeessaafi isa fooyya'aa ta'eedha jechuu jechuun kan danda'amu ta'uusaa Yilkal (2007:7)rratti ni ibsa.

Imaammatni kun mirga afaan ofiitiin barachuufi afaan ofiitti fayyadamuu kan kennedha. Kanuma bu'uurefachuudhan naannoleen hundinuu bulchiinsa magaalaa lamaan dabalatee, afaan hojiiifi barnootaa sadarkaa tokkoffaatiif filataniin hojjachaa jiru. Haalli filannoo afaan hojiiifi afaan barnootaa naannoodhaa naannootti garaagarummaa qaba. Fakkeenyaaf Naannoo Oromiyaatti afaan hojii naannichaa Afaan Oromooti. Dabalataanis Afaan Oromoo sadarkaa tokkoffaa marsaa lamaanuu(1-8)tti afaan barnootaati. Sadarkaa hundattuu (1-12)barnoota afaaniti. Yeroo ammaammoo, yunivarsiitiwwan biyyattii muraasa keessatti hamma sadarkaa PhD.tti baratamaa jira. Kana malees, Imaammatni Barnootaa Naannoo Oromiyaa sabaafi sab-lammota biro kan naannicha keessa jiraataniif mirga afaan ofiitin barachuu kan kennedha. Sabaafi sab-lamoonni kun barnoota sadarkaa tokkoffaa(1-8) afaan ofiitin kan baratan yemmuu ta'u Afaan Oromoo akka afaan lammataatti kutaa 5-8tti nibaratu.

Naannoo Oromiyaa keessatti iddoowwan Afaan Oromoo haala lamaan itti baratamu keessaa Aaanaan Qimbibiit ishee tokkodha. Haata'u malee barattoonni Afaan Oromoo barachuu kataa 1^{ffaa}tti eegalaniifi 5^{ffaa}tti eegalan yeroo kutaa 9 gahan kitaaba tokkoon baruumsa tokko baratu. Kunimmoo ga'uumsa ogummaa barreessuu barattootaarratti dhiibbaa qaba warri jedhan jiru. Kaayyoo guddaan qorannoo kanaas, ga'uumsa ogummaa barreessuu barattoota kanaa waliin madaaludhaan garaagarummaa qabaachuufi qabaachuu dhabuu isaanii agarsiisudhaafi.

Barattoonni kutaa 1tti kutaa 5tti eegalan yookiin Afaan Oromoo akka afaan abbaattis ta'ee akka afaan lammataatti baratan ogummaa barreessuu salphumatti gonfatanii barreeffama bu'a qabeessa ta'e yeroo barreessan hin mul'atan. Barattoonni hedduun earga baruumsa isaanii xummuranii boodallee, dandeettiin barreessuu isaanii laafaadha. Kana ilaalchisee Richards (1990:100) yennaa ibsan, sadarkaa Yunivarsiitillee barattoonni hedduun haala Sad. 2^{ffaa}tti barataniin barreeffama gaarii yemmuu barreessan hinmul'atan. Barattoonni lakkoofsi isaanii hammana hinjedhamne yemmuu barreeffama barreessan sodaafi dhiphinatu irraa dubbifama.

Ogummaan barreessuu ogummaawwan afaanii isaan bu'uura ta'an afran keessaa isa tokkodha. Ogummaa kana wanti adda isa taasisu, akka dhaggeeffachuufi dubbachuu walitti dhufeenya hawaasicha waliin taasisnu keessatti kan baratamu osoo hintaane, kan afaan sanatti afaan hiikkatanis ta'anii barattootni afaan lammataa barnoota idilee keessatti kan barataniifi shaakalaan kan gabbifatamuudha. Kanaafuu, af-hiikkattummaan (afaan tokkotti afaan hiikachuun) isa hinmurteessu. Wal-qunnamtiin Afaanii barreeffamaan taasifamus bu'a qabeessummaan isaa olaanaa waan ta'eef, xiyyeeffannaan itti kennamu olaanaa ta'uu qaba. Dogongora barreeffama Afaan Lammaffaa keessatti uumamuuf dhiibbaan afaan abbaa isa tokkodha malee, sababni garuu isa qofa miti. Barataan afaan abbaa isaatin sirritti barreessu afaan lammaffaa yeroo baratu afaan lammaffaa isaatinis barreessuu nidanda'a. Sababni isaa, ogommaa barreessuu ce'iinsaan barachuun waan danda'amuufi (Byrene; 1988:5-6). Ogummaa barreessuu ce'iinsaan barachuun nidanda'ama yeroo jedhamu, Fakkeenyaaf barataan tokko Afaan Amaaratiin kutaa 1-8 otoo baratee, akkasumas kutaa shanii eegalee Afaan Oromoo otoo baratee seera barreeffamaa afaan abbaa isaa (Afaan Amaaratiin) waan barateef, kutaa shan yeroo gahu seera duraan barate sana afaan lammaffaasaatti (Afaan Oromoo)tti as ceesisee itti fayyadamuudhan barachuu nidanda'a jechuudha. Ogummaawwan sadarkaa tokkoffaatti barataman afran keessaa barreessuun afraffaarratti argama. Kunis kan ta'uu danda'eef, sadarkaa tokkoffaatti xiyyeeffannaan kan kennamu dhaggeeffachuu, dubbisuufi dubbachuudhafi. Barbaachisummaan ogommaa barreessuu barattoonni barnoota baratan akka qo'ataniifi qormaata dabruuf akka isaan dandeessisuufi. Kanaafuu ogummaa barreessuu barachuun ogummaawwan sadan barachuudhan booda suuta suutan kan

bratamuufi barattoonni waan baratan akka yaadachuu danda'an kan isaan gargaarudha (Doff,1998:148-149).

1.2. Ka'uumsa Qorannichaa

Naannoo Oromiyaa keessatti barattoonni Afaan Oromoo barachuu yeroo adda addaa eegalanii kitaaba garagaraatin baratan kutaa 9 yemmuu gahan walitti makamuudhaan kitaaba tokkoon kutaa tokkotti baratu. Iddoowwan Afaan Oromoo haala akkanaatin itti baratamu keessaa Aanaan Qimbibiit isa tokkodha. Barattoonni aanaa kana keessattii barnoota sadarkaa tokkoffaa 1-8 baratan, Afaan Oromoo kutaa tokkoofi kutaa shanitti eeegaluudhan kitaaba garagarratin barachaa turaniit, kutaa 9 yemmuu gahan Mana Baruumsa Sad. 2^{ffaa} shanootti walitti makamuudhaan kitaaba barattoota afaan tokkoffaatif qophaa'e waliin baratu. Manni baruumsaa Sad. 2^{ffaa} aanicha keessa jiru Mana Baruumsa Sad. 2^{ffaa} Shanooti. Barattoonni mana baruumsaa kanatti baratan Naannoo Oromiyaaarraa qofa kan dhufan miti. Aanan kun daangaa Naannoo Amaaraa irra waan jiruuf barattoonni Naannoo Amaaraa warri manni baruumsaa kun isaanitti dhiyaatu hedduun isaanii barnoota kutaa 9fi ol jiru itti fufuuf mana baruumsaa kana dhufu. Haaluma kanaan barattoota mana baruumsichaa barnoota Afaan Oromoo bu'uura godhachuun bakka sadiitti qoodun ni danda'ama. Isaanis:

- Barattoota Afaan Oromoo barachuu kuta 1^{ffaa}tti eegalan;
- Barattoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 5^{ffaa}tti eegalan;
- Barattoota dhalattoota Naannoo Amaaraa Afaan Oromoo gonkuma otoo hinbaratin dhufan yemmuu ta'an barattoonni Naannoo Amaaraatii dhufan kun Afaan Oromoo waan hinbaranneef barattoota Afaan Oromoo baratan waliin walitti hinmakaman. Isaan kutaa 1ffaafi kutaa 5ffaatti eegalan garuu walitti makamanii baratu.

Qorannoo kana adeemsisuuf qorattuu tana kan ishii kakaase barattoonni Naannoo Oromiyaatti argaman Afaan Oromoo akka af-hiikkataafi akka mit-af-hiikkataatti kitaabilee adda addaatin kutaa adda addaatti baratan kutaa 9 yemmuu gahan kitaaba Afaan oromoo warra afaanichatti af-hiikkattoota ta'aniif qophaa'en kutaa tokkotti barachuun isaanii barsiisota Afaan Oromoo jidduutti falmii yoo uumu mul'ata. Keessattuu ogummaa barreessuu ilaalchisee falmiiwwan ka'an keessaa isaan ijoon, "Barattoonni wal-fakkaatoo miti. Walakkaan isaanii kutaa tokkoffadhaa kaasanii barataniiru; walakkaan isaaniimmoo kutaa shanitti eegalanii; ogummaa barreessuu dadhabaa kan taasise barattoonni akka af-

hiikkataafi mit-af-hiikkataatti kan baratan ta'uu isaaniti” yaada jedhu dhiyeessu. Barsiisonni biraanimmoo, “Lakki! Rakkinni kanaa miti; barattoonni mit-af-hiikkatoonnis afaan ofiitiin seera barreeffamaa barachaa turaniiru. Kutaa shan yeroo gahan Afaan Oromoo akka Afaan Lammaffaattii barachuun isaanii ogummaa barreessuu isaanii hindadhabsiisu; Ogumicha seera afaan abbaa keessaatti baratameen barachuun ni danda'ama. Afaan Lammaffaa isaanii yeroo baratan ittiin barreessuu hin dadhabani. Sadarkaa tokkoffaa marsaa tokkoffaa (1-4)keessatti barreessuu jechaafi hima ijaarurra ce'e hinbaratani; kanas yoo ta'e afaan isaanitiin haala ittiin barreessan waan barataniif madda rakkinaa ta'uu hindanda'u” jechuudhan yaada falmii dhiyeessu.

Qorannoon kun yaada barsiisonni garee lamatti qoodamanii kaasaniifi hayyoota yaada wal-fakkaatu kaasaniif deebii kennuu danda'a kan jedhu qabachuudhan qorattuun mata duree kanarratti qorannoo adeemsiisuuf kakaatee jirti.

Kanarraa ka'uun qorattuun kun gaaffilee qorannoo kanaan deebiin ni argama jettee yaadde akka armaan gadiitti tarreessitee jirti.

1. Barattoonni Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}tti eegalan(akka afaan tokkoffaatti baratan)fi kutaa 5^{ffaa}tti eegalan(akka afaan lammataatti baratan) ogummaa barreessuutin garaagarummaa qaban moo hin qaban?
2. Garaagarummaa yoo qabaatan garaagarummaan isaanii akaakuwwan ogummaa barreessuu kam fa'arratti?
3. Isaan kamitu ogummaa barreessuu fooyya'aa qaba?
4. Sababni garaagarummaa isaanii maali?
5. Garaagarummaa jaraa dhiphisuuf maaltu godhamuu qaba

1.3. Kaayyoo Qorannichaa

Kaayyoo goeroon qorannoo kanaa barattoonni Afaan Oromootin af-hiikkattoota ta'an(kutaa tokkoffaatti barachuu eegalanii)fi mit-af-hiikkattoota ta'an(Afaan Oromoo barachuu kutaa shanitti eegalan) kutaa 9tti yeroo walitti baratan ga'uumsa ogummaa barreessuu isaanii wal-madaalchiisuudhan isaan kum akka caalan adda baasuudha. Kaayyoowwan gooree qorannoo kanaammoo kanneen armaan gadiiti.

1. Barattoonni kun ogummaa barreessuutiin garaagarummaa qabaachuufi qabaachuu dhabuu isaani adda baasuun ibsuu.
2. Garaagarummaa niqabu yoota'e akaakuwwan ogummaa barreessuu kamirratti akka mul'atu adda baasu.
3. Garaagarummaa niqabu yoota'e sababni isaa maal akka ta'e adda baasu.
4. Ogummaa barreessuutin isaan kum akka caalan adda baasu.
5. Garaagarummaa jiru xiqqeessuuf maaltu godhamuu akka qabu yaada furmaataa kaa'uu.

1.4. Barbaachisummaa Qoranichaa

Barreessaan kamiyyuu bu'uurri isaa mana baruumsaati. Ogummaan barreessuu kan gabbifachuun danda'amus mana baruumsaati. Kanaafuu, barattootni ogummaa kana akka gabbifatan gochuuf haala barattoota adda baafachuun barbaachisaadha. Barattoonni kutaa 9 baratanimmoo barattoota Afaan Oromoo barachuu yeroo adda addaa jalqabaniidha. barattoota kana deeggaruudhan ogummaa barreessuu akka gabbifatan gochuunimmoo barbaachisaadha. Kanaafuu, argannoon qorannoo kanaa qaamota armaan gaditti tarreeffamaniif gargaarsa ni godha jedhamee amanama.

- Barsiisonni Afaan Oromoo barattoonni kutaa adda addaatti Afaan oromoo barachuu eegalan Ga'uumsa ogummaa afaanii wal-qixa qabaachuufi qabaachuu dhabuu isaani hubachuudhan wantoota xiyyeeffannaan itti kennamuu qaburratti hubannoo argachuu nidanda'u.
- Warreen sirna barnootaafi kitaabilee wabii qopheessaniif mata duree kanarratti akka xiyyeeffataniif karaa agarsiisuu danda'a.
- Namoota mata duree kanarratti qorannoo gaggeessaniif akka ka'uumsaatti ni gargaara jedhamee abdatama.
- Imaammata yeroo ammaa Naannoo Oromiyaa keessatti barnoota Afaan Oromoorratti mul'atu ni jijjiira jedhamee abdatama.

1.5. Daangaa Qoranichaa

Qorannoon kun kan xiyyeeffatu barattoota bara 2009 kutaa 9tti dabranii Mana Baruumsaa Sad. 2^{ffaa} Shanootti baratanirratti. Qorannichi kan ilaallatu barattoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}tti eegalaniifi kutaa 5^{ffaa}tti eegalaniidha. Kana jechuunis, barattoota kutaa

9 barachaa jiran Afaan Oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}tti eegalaniifi kutaa 5^{ffaa}tti eegalaniidha. Kana jechuunis, mana baruumsichaatti barattoota Barnoota Afaan Oromoo barchaa jiran kan ilaallatu jechuudha.

Qorattuun tun barattoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}tti eegalaniifi kutaa 5^{ffaa}tti eegalan gola 10 keessatti ramadamanii barachaa jiran adda addatti qoodudhaan iddattoo barattootaa filachuudhan barattoota kana ogummaa barreessuutin waliin madaalchisuudhan qorannoo ishii edeemsiste.

Kunis, akaakuwwan ogummaa barreessuu armaan gadii irratti qofa daanga'uudhani.

Barreeffama yammuu barreessan:

1. Hima yemmuu ijaaran seera afaanichaa eeguu isaanitiin:

- Itti fayyadama jechoota saala agarsiisan
- Itti fayyadama lakkoofsaa
- Itti fayyadama ibsootaafi ibsamtootaa

2. Filannoo jechootaatin

- Jecha haala hinbarbaachisneen hima keessatti baay'issuu (walirratti suphuu)dhan yaada gar-malee dheeressuu
- Jecha irra deddeebi'uu

3. Dhamsaga afaanichaa seeran barreessuutiin

- Sagalee jabaafi laaafaaa/ dheeraafi gabaabaa
- Sagaleewwan hudhaafi “dh”
- Boca(bifa dhamsagaa) haala ifa ta'een kaa'utiin

4. Itti fayyadama sirna tuqaaletiin

- Itti faayyadama tuqaa
- Itti faayaadama qoodduu
- Itti faayyadama mallattoo waraabbii
- Itti faayyadama mallattoo gaaffii
- Buufata xiqqaafi kanneen kana fakkaatan sirnaan itti fayyadamuu isaanii

5. Keeyyata ijaaruufi qindeessuurratti garaagarummaa isaan qaban

- Himni ijoo jiraachuufi ifatti kaa'amuusaa

- Himni ijoofi himoonni callaan adda bahanii kaa'amu isaani
- Keeyyatiichi wal-ta'iinsaafi tokkummaa yaadaa akka qabaatu taasisuu isaani

6. Dubbifamuu danda'uu ilaalchisee

- Baay'ina haqanii barreesuu
- Dogongora yaada ofii ibsachuu dadhabuu qofarraattii xiyyeeffata.

Kanaafuu, qorannoon kun ulaagaalee olitti ibsamaniin alatti bahuudhaan ogummaa barreessuu hinxiinxalu.

1.6. Hanqinoota Qorannichaa

Qorannoon kun manneen barnootaa adda addaarratti ogummaawwan hundarratti otoo gaggeeffamee bu'a qabeessummaan isaa olaanaa ta'a ture. Dabalataanis, barattoonni caasaa jechaatii kaasanii hanga barruu dheeraa barreessuutti otoo adda addatti ilaalamanii gaarii ture. Barattoonni guyyaa tokko dabaree isaanitiin alatti waamamanii yeroo isaanii kenname keessatti barruu dheeraa akka barreessaan taasiisuudhan isa keessaa garaagarummaan ulaagaalee sororriif kaa'aman qofarratti xiyyeeffachuun waliin madaalchisuu dandeessee jirti. Sababni ulaagaalee murtaa'an qofa kaa'uun barbaachiseef, ulaagaaleen hafan kana keessatti hammatamuu danda'u jettee waan amanteefi.

Kana malees, qorattuun yeroo qorannoo ishii kana adeemsistutti mata duree kanaaf kitaabileen wabii ta'uu danada'aniifi qorannoowwan mata-duree kana fakkaatan Afaan Oromootin Digrii Duraarrattis ta'ee, Digrii lammataatin hojjataman dhabuun ishii rakkina guddaa ture. Rakkina kana furuuf, qorannoowwan Afaan Ingiliffaafi Afaan Amaaraatin gaggeeffaman sakkatta'uudhan dhimma itti bahuuf yaaltee jirti.

Boqonnaa Lama

Sakkata'a Barruu

2.1. Hiikaafi Amaloota Barreessuu

Dhalli namaa beekumsa isaa, yaada isaa, akkasumas fedhii keessa isaa karaa ittiin walii qooddatu hedduu keessaa ogummaan barreessuu isa tokkodha. Kaayyoon ogummaa barreessuu inni guddaan, waan dubbatame yookiin dubbatamuu malu akka hindagatamnetti tursiisuudha. Afaanota tokko tokko keessatti yaadni barreeffamaan kan kaa'amu fakkii tokkon yookiin tokkoo ol ta'aniini. Karaa biraatiin garuu, segaloota afaanota hedduu keessa jiran kan bakka bu'an dhamsagoota afaanichaati. Dham'sagoota fayyadamuudhaan sagalee, jechootafi himoota qindeessuudhaan yaada waraqaarra kaa'uun amala barreeffamaati.

Hiikkaa barreessuu ilaalchisee Misgaanuu(2011:62) akkas jedha. “ barreessuun yaadolee sammuu keenya keessa jiran mallattoolee gara garaa fayyadamuudhan waraqaarra kan ittiin keenyudha” jadha. Yaada kanarraa kan hubannu mallattoolee kan jedhaman sagaleerraa kaasee haga caasaa himaa bira kan gahan walitti qindeessuudhan waraqaarra kaa'uun barreessuu kan jedhamu ta'uu isaati.

Akka Wasaneen (1996:61)jedhettimmoo, ogummaawwan dhaggeeffachuufi dubbisuu odeeffannoofi beekumsa ittiin argachuuf kan tajaajilan yoota'an, ogummaawwan dubbachuufi barreessuummoo, odeeffannoofi beekumsa qabnu nama biraatiif kan ittiin qoodnudha. Barreessuun ogummaa dubbachhuurraa tooftaa adda ta'een odeeffannoo dabarsuuf kan itti dhimma baanu waan ta'eef barnoota afaanii keessatti xiyyeeffannaan itti kennamuu akka qabu ibsee jira. Akka Sisaay(2016: 25) ibsitetti barreessaan yaada ofii barreeffamaan ibsuu barbaadu tokko kaayyoo isaa galmaan gahuu yoo barbaade otoo qalama isaa waraqaa hintuqsiisin dura gaaffilee itti aanaan of gaafachuutu isarraa eeggama.

1. Fedhii dubbistoota kiyyaa kakaasuu kanin danda'u mata duree isa kam yoon filadheedha?
2. Yaadan ani mata duree filadherratti barreeffamaan kaa'e dubbistoonni koo rakkina tokko malee dubbisanii akka hubataniif tooftaa barreessuu isa kamiin barreessuun qaba?

Norish(1990:64-65) gama isaatin yoo ibsu, amalli inni guddaan ogummaa barreessuu ogummaawwan kaanirraa adda isa taasisu dhaabataa ta'uu isaafi dhalootarraa dhalootatti dabruu danda'uu isaati. Dubbisaan yaada jalqaba irraa ka'e yoo dagatellee duubatti deebi'ee dubbisuudhaan mirkaneeffachuu ni danda'a jechuudhaan amala barreessuu ibsaniiru. Yaada kanarraa hubachuu kan dandeenyu, oogummaan barreessuu ogummaa dubbachuu caalaa yaadni tokko akkuma jirutti akka turu kan taasisu ta'uu isaafi barreessuun hammam jireenya keessatti barbaachisaa akka ta'eedha.

2.2. Faayida Barnoota Ogummaa Barreessuu

Namni barreessuudhaan nibarata; beekumsa ni gonfata. Ogummaan barreessuu yaada haaraa maddisiisuufi dhalootaaf dabarsuuf kan nama gargaaru; jireenya hawaasummaa keessattis yaadannoo qabachuuf, xalayaa barreessuuf, gabaasa dhiyeessuuf kan nama fayyaduudha.

Barreeffamni harkaa gaariin barattoonni tooftaalee dandeettii yaaduu (Thinking strategies) akka gabbifatan taasisa. Barataan yeroo hunda barreessu waan barreesse sana irra deebi'ee dubbisuudhan ni xinxala; nifooyyessa. Jechoota waliin waan taphatuuf hiikawwan adda addaa nibara; akkaataa yaada isaa ittiin ibsatu ni gabbifata. Kana malees, barreeffamni isaa nama biraatiin dubbifamuun isaa ilaalchi inni ofii isaatii qabu olaanaa akka ta'u taasisa. Barattoonni akkasii nama biraatiif kan barbaachisan akka ta'anitti tilmaamu (በደሉ፣ 1996). Ogummaan barreessuu barattootaaf barbaachisaadha eega jedhamee ogummaa baay'ee barbaachisaa ta'e kana akkamitti barachuu qaban? Gaaffiin jedhu deebii argachuu qaba. Sadarkaa tokkaffaatti barnootni barreessuu barattoonni barachuu qaban kanneen armaan gadii qabaachuu qaba.

- *Barattoota sadarkaa tokkoffaa marsaa tokkoffaa baratan irraa kan eeggamu barreeffama sirreessanii barreessuudha. Kana jechuun qubee sirreessanii barreessuu; dhamsaga walitti fiduun jecha ijaaru; jechoota walitti qindeessuun hima ijaaruufa'a.*
- *Sanaan boodammoo yaada ofii isaanii maddisiisuudhaan barreeffama akka barreessan taasisuudha (Doff, 1998).*

Ogummaan barreessuu baruumsaan kan gabbifatamuudha. Barataan tokko kan barreessuu waan dubbachuuf yaadefi dhimma sammuu isaa kessa deddeebi'uudha. Ogummaan

dubbachuutis dhimmoota adda addaa sammuu keessaa maddisiisuudhaan karaa ittiin ibsamu ta'uu isaatiin barreessuu waliin wal isa fakkeessa. Wantoonni dubbachuufi barreessuu wal-isaan fakkeessuufi adda isaan taasisu armaan gadiitti ilaalla.

2.3. Garaagarummaa Dubbachuufi Barreessuu

Raimes (1983:4-5) garaagarummaa dubbachuufi barreessuu akka armaan gadiitti ibsu.

1. Ogummaan dubbachuu tas-baruudhaan kan argamuufi namni fayyaan kamiyyuu dhalatee waggoota muraasa isaan jalqabaa keessatti kan argachuu danda'u yoo ta'u, barreessuun garuu baruumsaan qofa kan argamuudha.
2. Afaan dubbii kan dhiibbaan loogaa keessatti baay'atuufi namoota jidduutti garaagarummaa kan qabu yoota'u, barreffamni garuu seer-luga afaanichaa eegudhaan kan raawwatamuudha.
3. Namni dubbatu sochii qaamaa adda addaatin deeggaramuudhan yaada ofii ifa taasisuuf kan carraa qabu yoota'u, barreessitoonni garuu jechootatti sirnaan dhimma bahuudhani.
4. Dubbattoonni olka'iinsafi gadi bu'iinsa sagalee isaanitiin yaada ofii ibsachuu kan danda'an yoo ta'u barreessitoonni garuu sirna tuqaaleettii fayyadamu.
5. Dubbattoonni sagalee isaanii kan fayyadaman yoo ta'u barreessitoonni garuu dhamsagoota fayyadamu.
6. Dubbattoonni miira isaaniiifi haala hinbeekkamneen walii galuu kan danda'an yoo ta'u, barreessitoonni garuu barreeffama isaanitiif itti yaadanii, yeroo fudhatanii sirreessuudhaan barreessu.
7. Dubbattoonni nama itti dubbatan bira qaaman waan jiraniif mallattoolee adda addaatin walii galuu kan danda'an yemmuu ta'u, dubbistoonni garuu waanuma barreeffame sana dubbisuudhan akka yaada ofiitti hiika itti kennuudhaan kan hubataniidha.
8. Dubbachuun irra deddeebii kan qabuufi dhaggeeffataadhaaf akka galuufii danda'utti duuba deebi'ee ibsuuf carra kan qabu yoo ta'u, barreeffamni garuu yeroo tokko yoo maxxanfame ibsa dabalataa kennuuf carraa hinqabu.
9. Dubbattoonni wal-qabsiistota irra deddeebiin fayyadamuuf carraa kan qaban yoota'u, barreessitoonni garuu, himoota sirnaan qindaa'an fayyadamuuf waan dirqamaniif

wal-qabsiistota of eeggannoodhan filataman qofa fayyadamu. Raimes yaadolee kana yaaibsuu malee, Byrene(1988:3), Richards (1990:100-101)fi Nunan (1991:83-84) yaadolee kana warra deeggaraniidha.

2.4. Wantoota Ogummaa Barreessuu Barsiisuu Rakkisaa Taasisan

Ogummaa barreessuu barsiisuun bay'ee rakkisaafi wal-xaxaadha. Barattoota afaan lammaffaatif qofa osoo hinta'in barattoota af-hiikkattootafis, ogummaan barreessuu bay'ee rakkisaa waan ta'eef abbaa ogummaa kanaa kan ta'uu danda'an isaan muraasadha. Barreeffama gaarii barreessuun cimaa, adeemsi suutaa kan irraa mul'atu, barattoota hedduu kan abdii kutachiisu ta'uusaa Healot (1975), Richards (1990)fi Davies and Widdowsn (1974) yaada wal fakkaatu ibsu.

Barattoonni ogummaa barreessuu sadarkaa qubeessuutii kaasanii hanga keeyyataafi barruu dheeraa gaggeessuuf uunkaafi qabiyyee isaa addaan baasanii beekuu baannan dogongorri adda addaa uumamuu danda'a. Yaada kana ilaalchisee Sisaay(2002:2)yoo ibsu yeroo ammaa kana shaakala barreessuu keessatti barattoonni qubeessuu, qub-guddeessuu, hima sirrii ijaaruu, sirna tuqaalee, seer-lugaafi kkf. Irratti dogoggora kan uuman ta'uu isaanii ibsa.

Ogummaan barreessuu ogummaa dubbachuu caalaa cimaa waan ta'eef af-hiikkattoonilleen salphaatti too'achuu kan hindandeenyedha. Wantoota barreessuu cimaa taasisan keessaa inni guddaan barreessaafi dubbisaan namoota adda addaa ta'uu isaaniiifi bakkafi yeroo adda addaatti argamuu isaaniti. Kana jechuun dubbisaafi barreessaan qaaman kan wal bira hinjiraanne ta'uu isaaniiifi adeemsa sochii qaamaa dabalataa barreessaadhaan dhiyaatu waan hinjiraanneef yaada isaa ifa taasisuuf carraa biraa argachuu kan hindandeenye ta'uu isaati (Norish, 1990:63-64).

Sababa kanaan dubbisaan barreeffama barreeffame dubbisee hubachuu akka danda'uf, barreessaan yaada ofii sirritti ibsachuufi mallattoolee iftoomina yaadaa kan jennuun sirna tuqaaleetti sirnaan fayyadamuutu irraa eeggama. Kuni ta'uu baannan dubbisaan barreefamicha dubbisee hubachuu waan hindandeenyeef ergaan yaadame dabarfamuu hindanda'u.

Barattoota hedduu rakkinoonni yeroo barreessuu isaan mudatan kan seera barreeffamaa (dhamsagaa, sirna tuqaalee, caas-lugaa) qofaa miti. Rakkinni isaanii inni guddaan yaada

isaanii sababaan deeggaranii ibsuurrattidha. Kana jechuun yaada dabarsuu barbaadan haala barbaadaniin dabarsuun isaan rakkisa(**ብድሉ(Baddiluu)** ፣ 1996:53).

Rakkinni kun kan maddu ogumma barreessuu shaakaluu dhabuurraati. Rakkina kana furuuf barsiisonni barattoota isaanii shaakala barreessuu sirnaan shaakalsiisuu qabu. Barataan irra deddeebi'ee shaakale yaada ofii qindeessee barreessuu hinrakkatu.

Sababoonni barreessuu rakkisaa taasisan keessaa isaan ijoon rakkina xiin-sammuu; rakkina xin-qooqaa;fi rakkina dandeettii akka ta'an Hedge (1988:7), Pincas (1982:18), Raimes (1983:11)fi Reid (1993:113) bal'inaan ni ibsu.

2.4.1. Rakkina Xiin-Sammuu(psychological problem)

Rakkinni barattootaa inni guddaan yaada tokko maaliin jalqabee maaliin xummuru kan jedhu yoo ta'u; dhiphina akkanaatin rakkina xiin-sammuu jennaan. Rakkinni akkanaa kun keessattuu barattoota jalqaboorratti bal'inaan kan mul'atuudha. Rakkina kana ofirraa balleessuuf baratttonni irra deddeebi'anii shaakaluu qabu.

2.4.2. Rakkina Xin-Qooqaa(Linguiscal problem)

Barreessaan tokko yaada isaa sirritti ibsachuuf caas-luga afaanichaa beekuu qaba. Namni caas-luga afaanichaa hinbeekne, tarii namoota waliin walii galuu danda'a ta'a malee barreeffama seera qabeessa ta'e barreessuu hindanda'u. Kanaafuu, barreessaan tokko seera caas luga afaan ittiin barreessu sanaa sirritti beekuun isarraa eeggama(Hedge, 1988:19).

Hayyuun kun kana haajedhanii malee, namni afaan tokko sirritti hinbeekne hundinuu barreessuu hindanda'u jechuu miti. Namoonni tokko tokko afaanicha yennaa dubbatan kan cabaqan haata'anii malee, yaada isaanii barreeffamaan ibsachuuf garuu kan hinrakkanne nijiru.

2.4.3. Rakkina Dandeettii(Cognitive problem)

Namni tokko kan barreessu yaada sammuu isaa keessatti kuufamee tureefi isa sirritti beekudha. Barreessaan waan sirritti hinbeekne barreessu ergaan wanta inni barreessee dubbistoota bira gahuufii hindanda'u(Moore,1995:13).

Yaaduma kana Misgaanuu(2011:62) akka ibsetti barreessuun yaadolee sammuu keenya keessa jiran mallattoolee adda addaatti fayyadamuudhan waraqaarra kaa'uu akka ta'e erga

ibsee booda, mallattoolee kana sirnaan walitti qindeessuu dadhabuun dogongora beekumsa qabiyyee akka jedhamu eeree jira.

Akka Reid (1993:116) ibsutti, waraqaarratti kan barreessinu waan sammuu keenya keessatti yaadnudha. Barreessuu jechuun yaaduu, isa yaadaniifi sirritti beekan waraqaarra kaa'uu jechuudha. Barreessuun hojii dhuunfaati. Namni kan barreessu waan dhuunfaa isaatin yaadedha. Thomas (1981:444) yaada kana nideeggaru. Akka yaada hayyoota kanaatti barreessuudhaan duratti qophiin sammuu isa barbaachisa. Kana jechuunimmoo barreessaan dhimma barreessuuf deemu sana beekumsa qabaachuu qaba.

2.5. Bu'a Qabeessummaa Barnoota Barreessuu

Ogummaan barreessuu kan yaada maddisiisudha. Kana jechuun barreessaan waan sammuu isaa keessatti yaade maddisiisudhaan waraqaarratti barreessudhaan karaa ittiin dubbistoota isa bira gahuudha. Hedge (1988:8) yaada kana yennaa ibsu, barreessaan yemmuu barreessu wantoota armaan gadii of-eeggannoodhan itti fayyadamuu akka qabu balballoomsu.

- Itti fayyadama caas-lugaa sirri ta'e hordofuu qaba.
- Beekumsa jechootaa gahaa ta'e qabaachuu qaba.
- Sirna tuqaalee haala hiika qabeessa ta'een itti fayyadamuu qaba.
- Yaada barreessuuf jedhu sana gumee qopheefachuu qaba.
- Dham-sagoota bocaafi bifa sirrii ta'een kaa'uu qaba.
- Hima yeroo ijaaru haala seerri afaanchaa eyyamuun ta'uu qaba.
- Yaada sirnaan wal-qabatee yaa'u barreessuu qaba.
- Qabiyyeen isaa duraa duuba isaa kan eeggate ta'uu qaba.

Akka ibsa hayyuu kanaatti, ulaagalee kana hordofee namni barreessu bu'a qabeessummaan isaa hinshakkisiisu. Kanaafuu, barattoonni yemmuu barreeffama barreesan ulaagaalee kana akka hordofan barsiisonni isaanii gargaaruu qabu. Barattoonni akka barreeffama barreessan ajajuun qofti bu'aa hinqabu.

2.6. Toftaale Ogummaa Barreessuu Barsiisuu

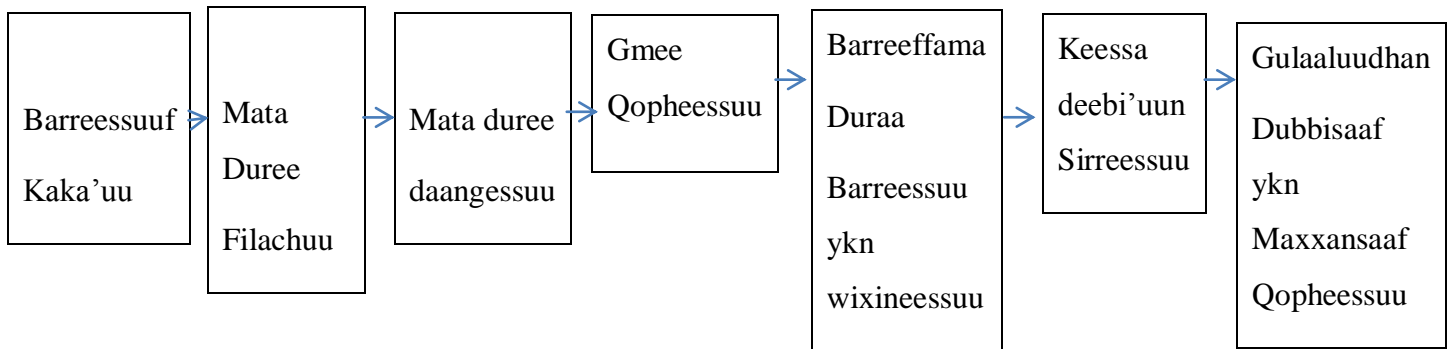
Ogummaa barreessuu barsiisuuf toftaan kana jedhamee murtaa'e tokko hijiru. Waan kana ta'eef, Akkuma barsiisonniifi barattoonni adda addaa jiran, toftaaleen barachuu adda addaa kan jiran ta'uu isaanii beektonni ni ibsu (Raimes, 1983:5).

Tooftaaleen barreessuu barsiisuu garee gurguddaa lamatti qoodamu. Isaaniis,
Tooftaa adeemsa hordofeefi tooftaa bu’aa hordofeedha(Richards,1990:30, Nunan, 1991:86).

2.6.1. Tooftaa Adeemsarratti Xiyyeeffate

Barreeffamni yennaa barreeffamu adeemsa ofii isaa qaba. Barreeffamni tokko sadarkaa isaa eeggateera jechuuf adeemsa torba keessa drbuu akka qabu, Hedge(1988:20-21) akka armaan gadiitti ibsu.

(Maddi: Kitaaba Hedge barreesse, Landuage Learning and Their Errors: 21irraa fooyya’ee kan fudhatame)

Adeemsi barreeffamaa torba jiraatanillee sadarkaan barreessuu sadi akka jiran Hedge (1988:21-23), Nurry(1982:15-19), Veit(1990:13)fi (1996:54-55)ni ibsan. Akka yaada hayyootaatti hojiin barreeffamaa otoo duubatti deebi’amee hin ilaalamini akkuma jalqabameen itti fufee bakka tokko yoogahu kan dhaabatu miti. Tooftaa kanaan yemmuu barsiisnu barattoonii barreeffama isaanii sadarkaa sadi keessa akka dabarsan eeggama. Sadarkaaleen kunis: Barreessuun dura, yeroo barreessuufi barreessuun boodadha.

2.6.1.1. Barreessuun Dura

Sadarkaan kun kan mata dureen itti filatamu, itti dhiphatu, yaadni(namootarraa,kitaabarraa, ofirraa) itti sassaabamuufi yaadni walitti qabame duraa duubaan kan itti qindaa’udha.

Barreessaan otoo hinbarreessin dura gaaffilee lama deebisuu qaba. Isaanis:

- A. Kaayyoon barreefamichaa maal akka ta’e; Fakkeenyaaf barreeffamichi gabaasaa, beeksisaa, akkaataa waan tokko itti hojjatamuudhaa? Kkf deebisuu qaba.

B. Barreeffamichi eenyudhaafi? Kun kan ilaallatu nama barreeffamuuf adda baafachuudha. Hiriyyaadhaa, barsiisaadhaa, Itti gaafatamaa waajjiraatii kkf. Deebisuu qaba. Hedge (1988:21-23) fi **በጽሑፍ** (1996:54-55).

Gaaffilee lamaan kun sirnaan deebinaan barreessaan ofitti abdatee barreessa. Barreeffama barreessuuf ofitti amanamummaan jiraachuu qaba. Ofitti amanuun kan gabbifatamu ammo shakaluudhani (Bain, 1987:75).

2.6.1.2. Yeroo Barreessuu

Barreeffama duraa yennaa barreessu barreessaan dogongora qubeefi caas-lugaatiif otoo hin dhiphatin barreessa. Sababni isaas, dogongora kana kan itti sirreeffatu sadarkaan of danda'e waan jiruufi (veit, 1990:13 fi Richards, 1990:190)

Sadarkaa lammaffaan kun yaroo barreessaan barreeffama isaa keessa deebi'ee sakatta'uudha. Sakkata'iinsi kunis qabxiileen irratti xiyyeeffatu Hedge (1988:23) akka armaan gadiitti ibsa.

- Yaadan bareeffamaan ibsachuu barbaade akka dubbisaan koo hubachuu danda'utti seeraan ibsadheeraa?
- Yaadoleen ibsuu barbaade keessaa kanin irra dabre hinjiranii?
- Jechoonni ani itti fayyadame yaada koo naa ibsuuf ga'uumsa niqabuu?
- Irra deddeebiin yaadaa hinjiruu?
- Qindeeffamni isaa dubbisaa ofitti harkisaa? Walumaa galatti sadarkaan kun yeroo barreessaan barreeffama isaa keessa deebi'ee miidhagsee itti barreessudha.

2.6.1.3. Barreessuun Booda

Sadarkaan kun kan barreessaan barreeffama yero barreessuu barreeffame keessa deebi'ee itti sirreessudha. Sadarkaan kun qeequu (editing) jedhama. **Hedge** gama isaatin, sadarkaa kanaan keessa deebii(revision) jedhaani. Hayyuun kun barattoonni gaaffilee armaan gadii otoo ofii dhiyeessanii adeemsi keessa deebii bu'a qabeessa akka ta'u ni ibsa.

- Yaada koo ifa gochuuf jechoota kanarra fooyya'oo ta'an nan argadhaa?
- Keeyyattonni hundi hima ijoofi himoota calla hima ijoo ibsan niqabuu?
- Himoota jijjiiruudhaan yaadni ifa gochuu danda'u ni jiruu?

- Himootaafi keeyyatoota jidduu walitti dhufeenyi sirrii ta'e ni jiraa? Gaaffile jedhan of gaafachuudhaan barreessaan barreeffama isaa sirreessuu qaba.

Tooftaalee ogummaa barreessuu barsiisuu sadii armaan gaditti ilaalla.

2.6.2. Tooftaa Bu'aarratti Xiyyeeffate

Baruumsa barreeffamaa barattoonni qubee bocuurraa eegalanii hanga hima qindeessanii keeyyata barreessuu; isa bira darbees, barruu guutuu akka barreessan isaan gargaaru ta'uu qaba. Ogummaa barreessuu barsiisuuf toofataalee sadii armaan gaditti ilaalla.

2.6.2.1. Tooftaa Too'annoo

Bu'aan baruumsa barreessuu dursa kan beekamu yoo ta'e adeemsi kun tooftaa too'annoon barreessuu barsiisuu jdhamu. Wanta barreeffame akka garagalchan; yookiin wanta dubbatame akka barreessan barattootaaf kennamuu danda'a. Wanti nuti ilaaluu barbaadnes dursa kan kaa'amu waan ta'eef barattoonni dogongoruufi sirrii ta'uu isaanii itti himuuf hinrakkannu.

Ciminni tooftaa kanaa inni biraan barattoota hundaa hirmaachisuu isaafi barattoonni harka isaanii akka hiikkataniifi ogummaa isaaniis akka gabbifatan fayyaduu isaati. Dadhabinni isaammoo, bu'aan isaa dursamee kan beekamu waan ta'eef barataan yaada ofii ibsachuuf carra hinargatu.

Pincas(1982:9) gama isaanitin shaakaloonni tooftaa too'annootin barreessuu barsiisuu keessatti hojjataman walitti makuu(combining)fi bakka buusuu (substitution) akka ta'an ibsu.

Akka Mandsen (1983:102-105) jedhettimmoo tooftaa too'annootin barreesuu barsiisuu keessatti kan ramadaman :

1. Himoota walitti makuu (Sentence combination)
2. Himoota babal'isanii barreessuu (sentence expansion)
3. Himoota gabaabsanii barreessuu (sentence reduction)
4. Jechoota bakka walii buusuun barreessuu(coping)
5. Jechoota filataman fayyadamuun barreessuu(oral cloze) fa'a.

2.6.2.2. Tooftaa Qajeelchuun Barreessuu Barsiisuu

Tooftaa kanaan barreessuu kan barsiisnu barattootaaf barreefama fiduudhaan akka isaan hojii wal-fakkaatu hojjatan gochuudhani. Shaakaloota tooftaa kanaan raawwataman keessaa kanneen armaan gadii fakkeenya ta'uu ni danda'u(Raimes, 1983:103-106).

- Shaakala goolaba kennuu
- Shaakala yaadannoo qabachuu
- Shaakala xalayaadhaaf deebi barreessuu
- Shaakala yaada jalqabame xummuruu fa'a akka ta'an ibsa.

Shaakaloonni tooftaa qajeelchuutin shaakalaman yaada jalqabame xummuruu, yada babal'isanii barreessuu, yaada cuunfaa barreessuufi gabaabsanii barressuudha(Pincas, 1982:102-105).

Tooftaan kun kaayyoon isaa inni guddaan barattoota too'achuudhaan ogummaa isaanii akka gabbifatan taasisuudha. Kunis karaa sadiin adeemsifama.

1. Seenaa jijjiiranii akka barreessan taisuudhan.
2. Keeyyata babal'isanii akka barreessan taasisuudhan
3. Dhaggeeffatanii akka barreessan taasisudhan (Madsen 1983:106).

Ciminaafi dadhabbina tooftaa qajeelfamaan barreessuu barsiisu Madsen(1983:112) akka armaan gadiitti tarreesu.

Cimina

- Qopheessudhaaf salphaadha; yeroos niqusata.
- Maddaallii barreessuutif qabxii sirrii kennuu isaa.
- Barattoota barreessuudhaaf kaka'iinsa hin qabne gara barreessuutti galchuuf.

Dadhabbina:

- Barataan hima ofii isaa qindeessee akka barreessu gochuu dhabuusaa.
- Sororsuudhaaf kan yeroo fudhatuufi rakkisaa ta'uusaa
- Haala keeyyata itti ijaaramu kan adda addaa waan jiruuf qabxii kennuuf rakkisaa ta'uu isaati.

2.6.2.3. Tooftaa Walabaan Barreessuu Barsiisuu

Tooftaan kun barattoonni beekumsa keeyyata ijaaruu duraan qabanitti fayyadamudhaan mata duree barbaadanirratti gosa barreefamaa isaan barbaadan (ibsaa, addeessaa, seenessaa, mormii); baay'ina keeyyataa isaan barbaadan akka barreessan taasisuudha. Barattoonni yeroo jalqabaa yennaa barreessan caas-lugaaf, sirna tuqaaleef, kkf. Otoo hinciqamin erga shaakalanii booda suuta suutan sirreessaa barreeffama ofitti nama harkisu akka barreessan taasifama (Raimes, 1983:7). Adeemsa barreeffama bilisaa keessattii barattoonni barreessuu eegaluun duratti gaaffiin isaan of gaafachuu qaban ni jira.

- Barreessaan eenyu?
- Kan barreessu eenudhaafi?
- Maaliif barreessa?
- Barreeffamicha kaniin barreesse nama dhimmi isa ilaallatuufi? kan jedhan dursanii deebii argachuu qabu (Pincas, 1982:111).

Mata duree osoo hinfilin filannoo barattootaatin barreessuu kan barsiisan barsiisota muraasa (Madsen, 1983:17). Kunimmoo barattoonni ofitti amanuu gabbifatani mata duree ofii barbaadanirratti barreessuu akka hingabbifanne gufuu guddaa waan ta'eef, fudhatama hinqabaatu. Tooftaan kun barattootni bilisa ta'anii akka shaakalan kan carraa kennu ta'us, ciminaafi dadhabbina ofiisaa akka qabu Madsen (1983:122) fi Doff (1988:153) akka armaan gadiitti ibsu.

Cimina

- Ogummaa barreessuu kallattiidhan madaaluuf dandeessisuu isaa
- Barataan ogummaa barreessuu akka gabbifatuufi kutaadhan alattis barreessuuf akka kaka'u taasisuu isaa.
- Barreeffama biraa garagalchuu hambisuun isaa isaan gurguddaadha.

Dadhabbina

- Sororsanii qabxii guutuuf safartuun sirrii ta'e jiraachuu dhabuusaa.
- Nama sororsuuf kan yeroo dheeraa fudhatu ta'uun isaa isaan gurguddaadha.

Barreeffamni bilisaa dadhabbina armaan olitti eeraman yaaqabaatuu malee, barattoonni ofitti amanuu akka gabbifataniifi bilisa ta'anii akka barreessan carraa kan kennu waan ta'eef tooftaa filatamaadha.

2.7. Adeemsa Barreeffama Sororsuu

Barreeffama barattootaa yemmuu dubbisnu wantoonni dursinee beekuufi murteessuu qabnu ni jiru. Kanneen keessaa, sababa barreeffamichaa itti sororsinuuf beekuu; dogngoroota sororsinuuf mallattoo (code) kennuu; eenyudhaan sororfamuu akka qaban murteessuu kan jedhan isaan ijoodha.

Yaada kana ilaalchisee Norish(1990:73-75), Byrene(1988:125), Hedge(1988:152) akka armaan gadiitti balballoomsu. Hojii barreeffama barattootaa barattootaan sororsiisuurra barsiisaadhaan yoo sororfame irra filatama. Yeroo kun ta'ummoo barsiisaan dogongorootaaf mallattoo kennuu qaba. Fakkeenyaaf, T(tense), WF(word form), SP(spelling), St(style)kan kana fakkaatan jechuun mallattoo kennuu qaba. Faayidaan kanaas hojiin barreeffamaa sororfamee yemmuu deebi'u barataan salphumatti dogongora isaa baree sirreeffachuuf kan isa gargaaru yoota'u, barsiisaanis dogongora barattoonni raawwatan salphumatti adda baasuufi hubachuu isa dandeessisa.

Yeroo hedduu barreeffama barattootaa kan sororsan barsiisota hata'anii malee yeroo hunda barreeffamni barattootaa barsiisaa qofaan sororfama jechuu miti(White, 1980:17-18).

Barreeffama barattoota yeroo tokko qofa ilaaludhaan sororsuufi qabxii kennuun baay'ee rakkisaadha. Sababni isaas dogongoroota adda addaa hojii barreessuu keessattii uumaman al-tokkoon qulleessanii baasuun rakkisaa waan ta'eefi. Barreeffama barattootaa yemmuu sororsinu barreeffamicha diimaa diduurra mallattoowwan adda addaa (codes) fayyadamuudhaan sororsuun filatamaadha. Kana yoojennu mallattoon kenninu dadhabbina hinqabu jechuu miti. Barreeffama barattootaa yemmuu sororsinu dogongoraafi irra taruu adda baasnee beekuu qabna. Dogongorri isa bu'uura ta'ee kan sirreeffamuu qabuudha; irra taruun garuu, barataan dadhabee, nuffee, dagatee, yookiin xiyyeeffannaa kennuu dhabuurraa kan dhufe ta'uu waan danda'uuf salphummatti sirreessuun kan danda'amuudha (Byrene, 1983:123, Heaton, 1975:149-150, Brown, 1994:205-206).

2.7.1. Akaakuwwan Barreeffama Sororsuu:

Akaakuwwansororsuu garagaraatu jiru. Akaakuwwan gurguddoo jedhaman Byrene (1988:124-125) akka armaan gadiitti ibsiira.

2.7.1.1. Dogongoroota Hundaa Sororsuu:

Akaakuun kun baay'ee duubatti hafaakan ta'eefi yeroo barsiisaadhaa kan qisaasu, barattoonnis kakaatii barreessuu akka hinqabaanne kan taasisuudha(Byrene,1988:124). Namni barreeffama sororsu dogongoroota yennaa barreeffamni sadarkaa tokkoffaa barreeffamu uumaman isaan xixiqqoo ta'aniif xiyyeeffannaa kennuu hinqabu(Heaton, 1975:150).

2.7.1.2. Dogongoroota Filataman Sororsuu

Kana yennaa jedhamu, Fakkeenyaaf waraqaa qorannoo kana keessatti barreeffamoonni barattootaa yennaa sororfaman ulaagaleen dursanii filataman saddeettitu jiru. Kana jechuun sorositoonni barreeffama barattootaa kan sororsan ulaagaalee kanneeniin qofa jechuudha. Akaakuu sororsuu akkanaatin Byrene(1988:124-125)yennaa ibsan barreeffama barataa ulaagaalee hundaan sororsuu otoo hintaane, wanta sororfamuu qabu duruma murteessuu qaba; gogogora hunda kan sororsu yoo ta'e barataan akka hin baranne daandii itti cufa jechudhaan ibsu.

2.7.1.3. Dogongora Isaa Akka Sirreessu Barataatti Himuu

Barataan akka dogongora ofii sirreessu gochuudhaaf dursa dogongoroota sororfamaniif mallattoo addaa(code) kennamuu qaba. Yaaduma kana Byrene(1988:125) barreeffama barataan barreesserratti dogongora isaa jala sraruudhan mallattoo addaatiin agarsiisudhaan barataan akka dogongora isaa sirreessu tooftaa ittiin godhamuudha.

2.7.1.4. Barattoota Adda baasudhaan Dogongora Isaanii Akka Sororsan Taasisuu

Tooftaan sororsuu akkanaa kun yeroo hedduu kan ittiin hojjatamu miti. Sababni isas, kan yeroo fudhatuufi nuffisiisaa waan ta'eefi. Kana gochuurra barattoonni dogongora isaanii salphumatti hubatanii akka sirreessan karaalee armaan gadii fayyadamuun filatamaa akka ta'e Byrene(1988:126) ni ibsu.

A. Dogongora barattoonni raawwatanirrattii ibsa kennuudhaan akka sirreeffatan tassisuu.

B. Dogongora barattoonni raawwatan itti himuudhan gorsa kennuufiif.

C. Dogogorri madda barachuu ta'uu isaa beekudhaan dogongora barattoonni raawwatanirratti hundaa'uun baruumsa kennuu.

2.7.2. Duub-Deebii Kennuudhan Sororsuu

Kaayyoon isaa barataan waan inni hinbeekne yoo jirate akka baratufi of fooyyessu gochuudha. Ur(1996:170-172) akka jedhanitti duub-deebii kennuun wantoota sadirratti xiyyeeffachuu qaba.

- Afaanicharratti: afaan ilaalchisee, dhimmi caas-luga, sirna tuqaaleefi mallattolee ilaalamuufi sirreeffamuu qaba.
- Qabiyyee Afaanichaa: ergaan dabarfamuu barbaadame kan yeroo isaa eeggate ta'uusaa, amansiisummaasaafi hawwatummaan isaa hammami? kan jadhu ilaalamuu qaba.
- Haala Ijaarsa Isaa: Qindeeffamni isaa yaada ijoo isaa hubachuuf hammam namatti tola? Kan jedhu ilaalamuu qaba.

Barreeffama barattootaarratti duub-deebii kennuun ogummaa barreessuu barattootaa akka cimsu Ur (1996) ibsaniiru. Ogummaa barreessuu barattootaa kufaatii amma keessa jiru keessaa baasuuf sadarkeelee kutaa hundattuu ijaarsa himaatirraa kaasamee kan itti fufu irra deddeebi'uun shaakalsiisuufi duub-deebii walirraa hincinne kennuudhaan hojii cimaa hojjachuun barbaachisaadha jechuudhan yaada guduunfaa kennu.

Kanaafuu, barsiisonni barattoota isaanitiif hojii dree, hojii manaa, hojii garee yemmuu kennan barattoonni dogongora isaanii hubatanii akka irraa baratan duub- deebii kennuu isaanirraa eeggama.

2.8. Sakkata'a Berruu Wal-Fakkii

Qorattuun tun qorannoo kana yemmuu adeemsistu qorannoowwan kanaan dura adeemsifaman kan qorannooshee waliin wal fakkaatu sakattaatee jirti. Haaluma kanaan, hojii kana waliin walitti dhufeenya kallattiidhan qabu argachuun danda'amu baatullee hojiilee walitti dhiyeenya qaban argachuun danda'ameera.

Qorannoon inni duraa bara 2016 Sisaay Siyyum Gammachuutin mata duree “Xiinxala Wantoota Daddeettii Barreessuu Barattoota Afaan Oromoo Irratti Dhiibbaa Geessissan”

jedhurratti Mana mootummaa tokkoofi mana baruumsa dhuunfaa tokkorratti magaalaa Shaashamanneetti hojjatameedha. Kaayyoon qorannoo Sisaay rakkoowwan bu'uuraa keeyyata Afaan Oromoo barreessuurratti barattoota kutaa 11 mudatan addaan baasuudha. Qorannoon kun garuu bara 2009 Godina shawaa Kaabaa Aanaa Qimbibit mana barumsaa sad. 2^{ffaa} shanootti kan gaggeeffame yoota'u qorannoo Sisaay waliin ogummaa barreessuurratti xiyyeeffachuu isaatin qofa wal-fakkaata. Qorannoon inni biraa bara 1998 **አለማየሁ ተመስገን** kan qorateedha. Mata duareen isaas, “**በአዲስ አበባ ከተማ አስተዳደር በሚገኙ ሁለት የመንግስትና የግል ት/ቤቶች የ11ኛ ክፍል ተማሪዎች የዕህፈት ክሊል ችሎታ ንዕራዊ ጥናት**” kan jedhuun Afaan Amaaraa barasiisuun Digrii lammataa guuttachuuf kan dhayaatedha. Kayyoon Goroo qorannichaa barattoota kutaa 11ffaa Manneen Barnootaaaa Dhuunfaafi Mootummaa keessatti baratan Ogummaa barreessuutin wal madaalchisuudhan isaan kum akka caalan adda baasuudha. Bu'aan qorannicharraa argames kan agarsiisu haamma ta'e barattoonni mana baruumsaa dhuunfaa keessatti baratan kan caalan ta'uu isaaniti.

Hojii isaafi qorannoon kun kan ittiin wal fakkaatan;

1. hojileen lamanuu kan bu'uureffatan ogummaa barreessuu irraattiidha.
2. Adeemsi qorannoo lamaanituu wal madaalchisuudha.
3. Adeemsi ibsa ragaalee tooftaa Norish (1990:100-101) doggogora lakkaa'uu bu'uurefachuun isaanii hamma tokko wal isaan fakkeessa.

Qorannoon kunifi kan Alamaayyoo (**አለማየሁ**) kan ittiin adda ta'an;-

1. Yeroofi bakka qorannoon lamaan itti adeemsifaman adda adda ta'uu isaa.
2. Xiyyeeffaannaan isaanii adda ta'uu isaa.

Qorannoon **አለማየሁ** kan adeemsifame bara 1998 magaalaa Finfinneetti yoo ta'u, kan irraatti xiyyeeffates barattoota kutaa 11 manneen barnoota dhunfaa fi motummaa irrattiidha. Qorannoon kun garuu kan gaggeeffame Naannoo Oromiyaa Godina Shawaa Kaabaa Aanaa Qimbibiit Mana Baruumsa Sad. 2^{ffaa} Shaniitti yoo ta'uu xiyyeeffaannaan qorannoo kanaas barattoota kutaa 9 baratan warra Afaan Oromoo akka afaan tokkoffaafi akka afaan lammataatti baratanii dhufanirratti.

Boqonnaa Sadii

Saxaxaafi Mala Qorannoo

3.1. Saxaxa Qorannachaa

Qorannoon kuni barattoota Mana Barummsa sad. 2ffaa Shanootti kutaa 9 baratan Afaan Oromoo barachuu kutaa1ffaattii eegalaniifi kutaa 5ffaatti eegalanii kutaa 9tti walitti barachaa jiran ogummaa barreessuutin wal madaalchisuudha. Malli qorannichaas, mala makaa ykn mala akkamtaafi ammamtaatti gargaaramuun qorattuun qorannoo ishee gaggeessitee jirti. Mala lachuu fayyadamuunis, hanqina mala tokkoo malli biroo hambisuu waan danda'uufi. Yaada kana Dawson (2002: 20), " Many researchers believe this is a good way of approaching research as it enables you to counteract the weaknesses in both qualitative and quantitative research," jechuun cimsa. Kanaafuu, qorattuunis mala lachuu (mala makaa) filachuun qorannoo kana gaggeessitee jirti.

3.2. Madda Ragaalee

Qorannoo kanaaf ragaa funaanuuf maddi ragaalee filataman barsiisootafi barattoota M/B Sad. 2ffaa Shanooti. Manni baruumsaa kun Godina Shawaa Kaabaa Aanaa Qimbibiit keessatti kan argamu yoota'u, Aanichaaf qofa osoo hin taane Aanaawwan Naannoo Amaaraa aanicha dangeessani argamaniifis isa qopheessadha . Manni baruumsaa kun bara 2009 barattoota 2024 akkasumaas barsiisoota 67fi Itti Gaafatamtoota sadi, akkasumas, Suupparvaayzara tokkon hojii baruufi barsiisuu adeemsiisaa jira.

Gabateen itti aanu baay'ina barattootaafi barsiisoota mana barumsicha kan argasiisudha.

Gabatee :-1 **Ragaa Waliigalaa Barattootaafi Barsiisotaa**

Saala	Barattoota			Barsiisoota				Itti Gaafatamtoota		
	Kutaa 9	Kutaa 10	Ida'ama	Sadarkaa barnoota				Dursaa	I/A	S/V
				Dipp.	BA	MA	Ida.			
Dhi	505	494	999	3	46	2	51	1	2	1
Du	519	506	1025	-	16	-	16	-	-	-
Ida	1024	1000	204	3	62	2	67	1	2	1

Akuma gabatee olii keessatti ibsameen barattoonni kutaa 9 baratan dhira 505, dubara 519 walimaa galattii 1024 keessaa qorannoo kanaaf maddaa ragaa kan ta'an barattoota barumsa Afaan Oromoo barachaa jiraaniifi barsiisoota Afaan Oromoo barattoota kana barsiisaanidha.

3.3. Mala Iddatteessuu

3.3.1. Mala Filannoo Iddattoo M/barumsaa

Kaayyoo guddan qorannoo kanaa barattoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}tti eegalaniifi afanicha barachuu kutaa 5tti eegalan, kutaa 9 gahaanii yemmuu kutaa tokkotti baratan ogummaa barreessuu irratti garagarummaa qabaachuufi dhabuu isaanii wal madaalchisuudhan adda baasuudha.. Kana hojirra olchuuf manni barumsaa filatame Aanaa Qimbibit keessaatti kan argamu mana Barumsaa Sad. 2^{ffaa} shanooti. Sabaabni manni barumsa kun filatameef barattoonni manneen barnootaa gara garaarraa dhufan waan keessatti argamaniif. Kana jechuunis, barattoonni manneen barnootaa Afaan Oromoo haala lamaan(akka afaan abbaafi akka afaan lammataatti) baratamurraa dhufan waan argamaniif. Kana jechuun barattoota qorannoon kun irratti adeemsifamu (kanneen Afaan Oromoo haala laman baratani dhufan) argachuuf waan mijaatuuf mala iddattoo mijataatin Mannii Barumsa Sad. 2^{ffaa} Shanoo filatamera.

3.3.2. Mala Iddattoo Kutaa

Mana baruumsichaatti barattoonni kutaa sagalii warri barnoota Afaan Oromoo baratan itti ramadaman golawwan kudhanitu jiru. Golli kurnan kun dabaree lamaan kan qooddame yoota'u, dabareen duraa gola torba qabateera. Qorattuunis mala iddattoo mijataatin dabaree gola hedduu qabate filachuudhan qorannoo ishii gaggeessitee jirti. Haaluma kanaan, mala iddattoo mijataatin golawwan A-G jiranirratti qorannoo ishee gaggeessitee jirti.

3.3.3. Adeemsa filannoo iddattoo barattootaa

Barattoonni bara 2009 kutaa 9tti darbanii m/b sad. 2^{ffaa} Shanooti barachaa jiran dhira 505 dubara 519 ida'aman 1024 yemmuu ta'an, barattoonni kun daree 14 (A-N) keessatti ramadamanii dabaree lamaan barachaa jiru. Dabareen tokko daree torbaa qaba. Barattoonni daree 4(K-N)keessatti ramadaman barattoota Naannoo Amaaraa waan

ta'aaniif, Afaan Oromoo hin baratan. Kanafuu, barattoonni daree afran 296 qorannoo kun isaan hin ilaalatu.

Haala rammaddii daree ilaalchisee dabaree 1ffaan daree 7(A-G) kan qabatee yoo ta'u, dabaree lammaffan daree 7(H-N) qabateera. Qorannoon kun kan ilaallatu barattoota gola A-J keessatti ramadamanii baratan qofadha.

Ragaan Ramaddii dabareefi gola barattootaa agrasiisu akka itti aanutti dhiyyateera.

Gabatee 2: Ragaa Baay'ina Golaafi Barattoota Dabaree 1^{ffaa}

Gola	Baay'ina barataa	Barattoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 1 ^{ffaa} tti eegalan			Barattoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 5 ^{ffaa} tti eegalan		
		Dhi.	Dub.	Ida.	Dhi.	Dub.	Ida.
9A	72	26	26	52	10	10	20
9B	72	27	27	54	8	10	18
9c	72	27	26	53	9	10	19
9D	72	25	25	50	13	9	22
9E	74	28	29	57	8	9	17
9F	72	21	23	44	12	16	28
9G	76	29	29	58	8	10	18
Ida,ama	510	183	185	368	68	74	142

Gabatee 3: Ragaa Ramaddii Golawwaniifi Baay'ina Barattootaa Dabaree 2^{ffaa}

Gola	Baay'ina Baratoota	Barattoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 1 ^{ffaa} tti eegalan			Barattoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 5 ^{ffaa} tti eegalan		
		Dhi.	Dub.	Ida.	Dhi.	Dub.	Ida.
9H	72	29	30	59	6	7	13
9I	75	30	31	61	9	7	15
9J	71	28	29	57	5	7	12
Ida'ama	218	87	90	177	20	21	41

Akkuma gabatee 3fi 4 irraa hubachuu dandeenyu baay'inni golaa dabaree 1^{ffaa} keessatti waan baay'atuuf, mala iddatteessuu mijataa hordofuudhan golawwan dabaree duraa keessaatti aragaman akkuma jiruun fudhachuudhan iddattoo qoranno kanaa ta'uun filatamaniiru. Barattoonni Afaan Oromoo kutaa 1tti eegalaniifi kutaa 5tti eegalan golawwan kanneen keessatti ramadamanii barachaa jiru.

Barattoota dabaree 1^{ffaa} keessatti ramadamanii barachaa jiran keessaa warri Afaan Oromoo kutaa 1tti eegalan dhiira 183, dubara 185 yammuu ta'an, warri kutaa 5tti eegalan dhiira 68dubara74 ida'amni 142dha. Barattoonni akka iddattootti filataman Warri kutaa 1tti eegalan dhiirri 28, dubarri 28, walitti 56dha. Warri kutaa 5tti eegalan dhiirri 28 dubarri 28walitti 56dha. Gola tokko keessaa barattoota Afaan Oromoo kutaa 1tti eegalan dhi. 4, dub. 4 dim. 8 kan fudhataman yoota'u, warra kutaa 5tti eegalanis, dhi. 4, dub. 4 dim. 8 carra tasaatin fudhatamaniiru. Haaluma kanaan, barattoota dabaree duraa keessatti baratan keessaa walumatti barattoota dabaree duraa keessatti ramadamanii baratan keessaa dhiira 56fi dubara 56 qorano kanaaf iddattoo ta'uun filatamaniiru. Baay'inni kun barattoota dabaree 1ffaa keessaa % 21 yoo ta'u, baay'ina walii gala keessaa %15ta'a.

Iddattoo barattootaa daree hunda keessaa kan hinfilatamneef guyyaa qormaatni itti kennamu rakkina uumamuu malu hanqisuuf; kunis, barattoota dabaree lamaa walitti fiduudhan qormaata qoruuf yeroon mijaataan waan hinjiraanneef barattoota dabaree tokkoo kan barattootni hedduun keessatti argaman filachuun barbaachisaa ta'ee waan argameefi. Dabalataanis, barsiisota qormaata sororsaniif hojii salphisuuf akka mijatuufi.

Itti ansuudhan kan raawwatame barattoota gola kurnanii warra Afaan Oromoo kutaa 1tti eegalaniifi kutaa 5tti eegalan lakkaa'uudha. Sanaan booda barattoota kutaa 1tti eegalan keessaa dhiira 8fi dubara 8 walitti 16, warra kutaa 5tti eegalan keessaas dhiira 8 dubara 8 walitti 16 gola 7keessaa walutti barattoota kutaa 1tti eegalan 56 kutaa 5tti eegalan 56walumaa galatti barattoota 112 carraa tasaatin fudhachuudhan mallattoon addaa(Code) kennameef. Mallattoon kennames 001-112 yoota'u, qabxii ormaataa guutuuf akka mijatu warra kutaa 1tti eegalan 001-056tti kan kenname yoota'u, warra kutaa 5tti eegalaniif 057-112tti kan jiru kennameefiira.

3.3.4. Adeemsa Fillannoo Iddattoo Barsiisootaa

Mana barumsicha keessatti barsiisoonni kutaa 9 Afaan oromoo barsiisan sadiidha. Akka **ፆለው** (1998:132) qorataan iddatoowwan argate hundaa hirmaatoota qorannoo isaa yoo taasifatee, iddaattoo waliigalaa jedhama Jechuun kan ibsan bu’uura godhachuudhan iddattessuu walii galaa hordofuudhaan barsiisoonni sadaanuu qorannoo kanaaf filatamanii jiru.

Gabatee 4:- Odeeffaannoo walii galaa iddattoo barsiisootaa

Mallattoo barsiisoota	Saala	Sad/ barnoota	Kan ittiin eebbifaman		Kutaa barsiisaan	Tajaajila Wal/galatti	Muxaannoo M/B kanatti
			Mummee	Aantee			
B/saa A	Dhi	BA	A/Oromoo	Ingiliffaa	Kutaa 9	8	5
B/saa B	Dhi	BA	A/Oromoo	Ingiliffaa	Kutaa 9	10	10
B/saa C	Dhi	BA	A/Oromoo	Ingiliffaa	Kutaa 9	14	8

Akkuma gabatee 2rraa hubannu barsiisoonni filataman sadaanuu Mana barumsichaatti barsiisuun muxxannoo waan qabaniif, rakkina jiru sirritti waan hubataniif qorannoo kanaaf iddattoo ta’uu ni danda’u.

3.4. Meeshaalee Funaansa Ragaa

Meeshaaleen funaansa ragaa qorannoo kanaaf filataman, qormaata barreessuu barattootaaf qophaa’e, bar-gaaffii barattootaafi af-gaaffii barsiisotaati.

3.4.1. Qormaata Barreessuu

Meeshaan funaansa raga qorannoo kanaaf filatame qormaata barattootaati. Qormaatichi mata-dureewwan 10 qorattuudhan filatamanirratti barattootni akka barruu dheeraa barreesan taaisuudhan kan adeemsifameedha.

Mata dureewwan kurnan akka filannootti haadhiyaatan malee, akaakuun qormaatichaa barreeffassuu bilisaa (free writing) waan ta’eef, barattoonni mata-dureewwan dhiyaatan yoo isaanitti toluu baatan mata-duree ofii isaanii akka filatan carraaan kennameefiira. Barattoonnis, muraasni isaanii mata-duree ofii isanii filachuudhan warri kuun garuu, mata-

duree isaanii kenname keessaa filachuudhaan barruu dheeraa barreessaniiru.(Mata-dureewwan qormaatichaa Dabalee 1rra jiru)

Qormaaticha yeroo qoramanis, dursamee daree bal'aan erga filatamee booda dabaree isaanitiin ala dhufanii akka qoraman taasifameera. Barattootni manatti barreessanii akka dhufan kan hintaasifamneef, nama biraa barreessisanii dhufuu danda'u shakkiin jedhu waan jiruufi. Barreeffamni barattoonni barreessan kooppii sadiin erga baay'ifamee booda barsiisota sororsaniif ulaagaalee irratti hundaa'anii sororsan waliin kennameefiira. (Ibsi ulaagaalee Dabalee 1rra jira)

Barreeffamoonni barattootaa kan sororfaman barsiisota Afaan Oromootin Digrii Duraa qaban dhiira sadi'iini. Qabxiin barreeffamoota iddattootan barreeffame kan fudhatame barsiisonni sadanuu erga sororsanii booda qabxiin isaan kopha kophaatti kennan erga walitti dabalamee booda sadiif hIRamuudhan qabxii giddu-galeessaa fudhachuudhani

3.4.2. Bar-Gaaffii Barattootaa

Qorannoo kanaaf meeshaan funaansa raga inni guddaan qormaata barattootaa ta'ullee, bu'aa qormaatarraa argame deeggaruf barattootaaf bar-gaaffiin qophaa'ee jira.

Bar-gaaffiin barattootaa kutaa sadii qaba. Kutaan inni duraa odeeffannoo waliigalaa barattootaa barattootaa argachuuf kan gaafatamaniidha. Kutaan inni lammaffaanimmoo ga'uumsa ogummaa barreessuurratti qaban adda baafachuuf, filannoowwan shaniin kan dhiyaatan yammuu ta'u, barattootni Sirrittan irratti walii gala; irrattin walii gala; murteessuun na rakkisa; irratti walii hingalu; siruma irratti walii hingalu jechuudhan yaada isaanii akka ibsatan kutaa keessatti taasifame yoota'u kutaan lammataa kun gaaffilee kan qabateedha. Kutaa sadaffaanimmoo, barattootni filannoowwan isaanii kennaman keessaa isa sirriidha jedhan tokko qofa filachuudhan itti maruudhan akka deebisan kutaa keessatti godhameedha.

Bar-gaaffiin kun erga qophaa'ee barattootaaf dhiyaate haala itti guutanirratti qorattuudhan ibsi kennamuudhan of-eeggannoodhan akka guutan taasifameera. Barattoonni bar-gaaffii akka guutan filataman barattoota qormaata qoraman keessaa %50 dha. Kunis, barattoota kutaa 1tti eegalan dhiira 14, dubara14, barattoota kutaa 5tti eegalan dhiira 14, dubara14, ida'ama yoota'an walumatti barattoota 56 bar-gaaffiirratti hirmaatanii jiru.

3.4.3. Af-Gaaffii Barsiisotaa

Qormaata barattootaatti dabaluudhan af-gaaffiin barsiisotaas qabxiin qoraatarraa argame deeggaruuf qophaa'eera.

Barsiisonni af-gaaffiirratti hirmaatan mala iddatteessuu dimshaashaatin kan filataman barsiisota kutaa 9 Afaan Oromoo barsiisan sadiidha. Barsiisonni sadanuu dhiira. Af-gaaffichi kutaa lama kan qabu yoota'u, kutaan inni duraa odeeffannoo walii gala barsiisotaa (saala, umurii, sadarkaa barnootaa, gosa barnootaa ittiin leenji'an, muuxannoo hojii, muuxannoo mana baruumsicha keessatti qaban, sadarkaa kutaa itti barsiisan, baay'ina weeytii torbanitti barsiisan) beekuuf kan dhiyaadha.

Kutaan itti aanu barsiisonni ga'uumsa ogummaa barreessuu barattoota isaaniirratti yaada isaanii bilisaan akka kennan gaaffileen affeeran kan keessatti dhiyaataniidha. Af-gaaffichis qorattuudhaan erga qophaa'ee booda barsiisonni sadanuu irratti himaachuuf eyyamni isaanii erga gaafatamanii booda guyyaafi sa'aatii isaaniif mijatutti adda addatti akka gaafataman taasifameera.

3.5. Adeemsa Ragaan Itti Qaacceffame

Ragaaleen qormaata barattootaa, bar-gaaffii barattootaafi af-gaaffii barsiisotaatin erga walitti qabamanii booda gara qaaccessa ragaaleetti galameera. Adeemsi ragaaleen ittiin qaacceffamanis haala itti aanuun dhiyaata.

Qorattuun kun adeemsi qaaccessa raga bu'uura godhatte, haala Nirish(1990: 81-97) dogongoroota bifa bifaan ramaduudhan qaaccessuun akka danda'amu ibse bu'uura godhachuudhani. Haaluma kanaan barreeffamoota barattoonni barreessan keessatti dogongoroota argaman akaakuwwan dogongoraatti qoqqooduudhaan bakka saddeetitti ramadamaniiiru. Akaakuwwan kunis, dogongora caas-lugaa, ogongora jecha haala hinbarbaachisneen baay'isuu, dogongora jecha tokko irra deddeebi'uu, dogongora qubee, dogongora sirna tuqaalee, dogongora barreessanii haquufi dogongora yaada ibsuu jechuudhan ramadamaniiiru.

Baay'inni jechootaas baay'nni dogongoraas kan barsiisota sadaniin galmaa'an erga walitti dabalamanii booda sadii'if hiraamuudhan baay'na guddu- galeessan ragametu fudhatame. Haalli itti hojjatames akka armaan gadiit fakkaata.

- Baay'ina jechootaa barsiisota sadaniin galmaa'an walitti dabaluun sadi'iif hiruudhan baay'ina walii gala jechootaa kaa'uu.
- Baay'ina walii gala jechootaa baay'ina barattootaf hiruudhan baay'ina giddu gala jechootaa beekuu.
- Dogongora walii galaa argachuuf baay'ina dogongoraa barsiisota sadaniin galmaa'an walitti dabaluudhan sadiif hiruudhan argachuu.
- Baay'ina gidduu gala dogongoraa argachuuf baay'ina walii gala dogongoraa baay'ina barattoota qoramaniif hiruudhan argachuu.
- Irra deddeebii dogongoraa jechoota dhibba keessatti bekuuf haaluma Nofish(1990:103-104)ibseen giddu gala dogongoraa gidduu gala jechootaaf hiruudhan dhibbaan baay'isuudha.
- Dogongora ramaddii tokkoo dhibbeentadhaan bekuuf mmoo dogongora ramaddii sanaa dhibbaan baay'isuudhan dogongora walii galaatif hiruudha.

Ragaalee akka furtuutti fayyadan kanneen; isaanis, baay'ina dogongora ramaddii sanaa, gidduu gala dogongoraa, baay'ina dogongora walii gala, dhibbeentaa, baay'ina gidduu gala jechootaa, gidduugala jechootaa, irra deddeebii dogongoraa gabatee keessa kaa'udhaan barattoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}tti eegalaniifi kutaa 5^{ffaa}tti eegalan ga'uumsa ogummaa barreessuutin isaan kum akka caalan waliin madaalchisuun danda'ameera. Adeemsi waliin madaalu adda durummaadhan du'uura kan godhate dogongora barattoonni jechoota dhibba keessatti irra deddeebi'anii raaw'ataniidha.

Boqonnaa Afur

Dhiyyeessaafi Qacceessa Ragaalee

Kaayyoo guddaan qorannoo kanaa akkuma boqqannaa tokko kessatti ibsame barattoonni Afaan oromootiin af-hikkattoota ta'ani Afaan oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}tti eegalaniifi mit-af-hikkattoota ta'ani kutaa 5^{ffaa}tti eegalan jidduu:-

- Ogummaa bareessutiin garaagarumman ga'umsaa jidduu isaani jiraachuufi jiraachuu dhabuu isaa
- Garaagarumman yoo jiraate akaakuwwan ogummaa bareessu kam fa'arratti akka calaqisuu
- Isaan kam ogummaa barreessuu foyya'aa akka qaban
- Sabaabni gargarummaa isaanii maal akka ta'ee
- Garagummaa jiu xiqqeessuuf maaltu godhamuu akka qabu xinxaaluufi barreeffama iddattootan (brattootan) barreeffame, bar-gaaffii barattootaafi af-gaaffii barsiisootaa bu'uura godhachudhan bu'aa qorannichi irra gahe qacceessuu ture.

Akaakuwwan dogongoraa barreeffama keessatti uumamuu malan jedhaman keessaa saddeet fudhachuudhan barreeffamni barattootan barreeffame ittiin madaalameera. Kunis, dogongora caas-lugaa, jecha haala hinbarbaachisneen baayyisuu, jecha tokko irri deddeebi'uu, qubee sirreessanii barreessuu, sirna tuqaalee, qindaa'ina keeyyataafi haala yaada itti ibsanirratti dogongora barattoonni raaw'atan lakkaa'uun waliin madaalamaniiru.

Dabalataanis, meeshaalee funaansa ragaa deggartoota ta'an(bar-gaaffii barattootaa fi af-gaaffii barsiisootaa)waliin qindeessudhaan qacceessi ragaalee adeemsifamee jira. Qacceessi kunis haala armaan gadiitin kutaalee adda addaatti qoodamuun dhiyyatera.

4.1. Dogoggora Caas-Lugaa

Caas-lugni caasaalee afaanii isa xiqqaarraa kaasee hanga hima bira gahutti jiruudha. (ur, 1996:75) Caas-lugni caasaawwan adda addaa sadarkaa sagaleetii hanga qaamolee dubbii yookiin barreeffamaa ta'anii(himaa) ergaa guutuu dabarsuu danda'an mara; garaagarummaa sagaleessuu(variation in pronunciation), qubee(spelling variation), haalota saalaa afaanota adda addaa keessatti addaan baasaniifi kan kana fakkaatan akka ta'e ibseera. Akka hayyuu

kanaatti rakkooleen adda addaa afaan lammataa keessatti mudachuu danda'an garaagarummaa caasaalee adda addaa afaanota adda addaa keessatti mudataniidha.

Akka yaada hayyuu kanaatirraa hubannutti dogoggora caas-lugaa jechuun seera caas-lugni afaanichaa eeyyamuun himoonni osoo hin ijaramin yoo hafan jechuudha.

Dogoggoronni caas-lugaa isaan gurguddoon;- Kan saalaa, lakkoofsaa, ramaddii, akkasumas wal simannaa gaaleewwaniifi ciroowwanii kan ilaallatudha. Haaluma kanaan waraqaa qoranno kana keessatti barattoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa tokkotti eegalaniifi kutaa shanitti eegalan dogoggoroota gama caas-lugaatin uumamuu malan jedhaman keessaa jechoota saala, ramaddiifi Baay'ina agarsiisan wal simsiisuurratti, ibsaafi ibsamaa walsimsiisuun barreessuurratti garaagarummaa isaan qabanirratti wal madaalchisuudhan bakka tokkotti dogoggora caas-lugaa jedhamee qaaccessuun yaalameera.

Dogoggoroota barattoonni caas-lugarratti uuman hima isaan barreessan keessaa akka fakkeenyaatti fudhachuudhan haalaallu.

Himoota Barattoonni Kutaa Tokkotti

Himoota Barattoonni Kutaa 5tti Eegalan

Eegalan Barreessan Keessaa kan Fudhatame

Barreessan Keessaa Fudhatame

A. Barataan Mana Baruumsa kanaa
Baay'een keenya baadiyyaarraa
Dhufne.

A. Barataan mana baruumsa kana baay'een
badiya dhufa

B. Ani bara 2009n dhufe Mana Baruumsa
Kana.

B. Haadha tiyya na jalati.

Akkama himoota Afi Brraa hubannu barattiinni Afaan Oromoo barachuu kutaa 1tti eegalan dogoggoroota lama raaw'ataniiru. Inni duraa matima qeenxedhan jalqabanii aantima danuu godhan. Inni lammataammoo, xummuraafi ibsa xummuraa iddoowal-jijjiiranii kaa'an. Kan barattoota kutaa 5tti eegalaniimmoo, dogoggorri qubee akkuma jirutti ta'ee, wal'simannaa jechoota lakkoofsa agarsiisaniifi haala ijaarsa gaalee maqaarratti dogoggora lama raw'ataniiru.

Haaluma kanaan, dogongoronni barattoonni rawwatan tokko tokkoon guuramanii dogongorri barsiisoota sadaaniin galmeeffaman walitti dabalamanii sadiif erga hiranii booda qabxii giddu gala argame bu'uura godhachuudhan barreffama barattoota

Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}tti eegalaniifi kutaa 5^{ffaa}tti eegalaniin barreffaman keessatti garaagarummaan mul'aate akka armaan gaditti dhiyyaateera.

Gabatee 5: Ragaa dogoggora caas-lugaa barattoonni raaw'atan.

Akaakuu dongoraa	Warra Afaan Oromoo kutaa 1 ^{ffaa} tti eegalan							Warra Afaan Oromoo kutaa 5 ^{ffaa} tti kan eegalan						
	Baay'ina dogoggoraa	Gidduu gala dogoggoraa	Dogoggora waliigalaa	Dhibbeentaa	Baay'ina Waliigalaa jechootaa	Gidduu galagaalaa jechoota	Irra deeddebii dogoggoraa	Baay'ina dongoraa	G.G.dogoggoraa	Dogoggora waliigalaa	Dhibbeentaa	waliigala jechoota	Giddu gala jechoota	Irraa deddebii dogoggoraa
Caas-lugaa	13.33	0.23	162.33	8.21	6528	116.33	0.19	70.33	1.25	654.33	10.74	3284	58.64	2.13

Gabatee oliirraa akka hubannutti dogoggora akka walii galaatti barattoonni Afaan oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}tti eegalan rawwatan 162.33 keessaa 13.33 kan ta'u dongora caas-lugaati. Baay'inni kun barattoota qoratamniif yoo hiramuu barataan tokko giddu galeessaan dogoggora caas-lugaa hammamii akka rawwatee argachuun ni danda'aama. Haaluma kanan, $13.33/58=0.23$ ta'a. kun kan argasiisu immoo dogongora barattoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}tti eegalan raaw'atan 13.33 keessaa barataan tokko gidduu galeessaan dogongora caas-lugaa 0.23 rawwachuu isaati.

Dongora walii galaa barattoonni rawwatan beekuuf dogoggoroota barsiisoota sadaniin galmeeffaman walitti ida'uun sadiif qooduudhaan argame. Haaluma kanaan dongorri walii galattii barattoonni af-hikkattoonni rawwatan 162.33 ta'ee jira. Dogongora caas-lugaa barattoonni kun rawwatan dhibbeentadhaan herreguun kan barabadameef ulaagaalee gahumsa ogummaa barreessuu safaruuf itti fayyadamne keessaa dogogorri caas-lugaa hammam qabate isa jedhu deebisuufi.

Haaluma kanaan dongoroota caas-lugarratti rawwataman dhibbaan baay'isuudhaan dongora walii galaatiif qooduudhaan dhibbeentaa isaa argachuun danda'aamera. Kunis

$13.33 \times 100 / 162.33 = 8.21$ ta'eera. Kana jechuunis dongora walii galaa barattoonni rawwatan keessaa kaas-lugni %7.58 kan ta'uu qabata jechuudha.

Baay'ina walii gala jechoota qoratamtoota kutaa Itti eegaalanin barreffaman beekuuf immoo baay'inni jechootaa barsiisoota sadaniin galmeeffaman walitti ida'uudhaan sadiif erga qodaamanii booda baay'ina gidduu galeessaan argame fudhachudhani.

Haaluma kanan baay'inni jechoota baratoonni Afaan oromoo akka afaa abbaatti baratan barreessan 6528 ta'era. Baayyinni walii galaa kun baay'ina barattootaaf yoo qoodamu giddu galeessa jechoota ta'a. kunis $6528 / 56 = 116.33$ ta'eera. Kun kan argasiisu jechoota barattootni akka afaan abbaatti baratan barreessan 6528 keessaa barataan tokko gidduu galeessaan barreeffama jechoota 116.33 qabu barreessuu isaati.

Irra deddeebiin dogongoraa jechoota dhibba keessaatti hangam akka ta'e beekuuf immoo dogoggora giddu-galaa dhibbaan baay'isuudhan giddu gala jechootaaf qodudhaan kan argamudha. Kunis $0.23 \times 100 / 116.33 = 0.19$ ta'a. Kunis barreeffama baratoonni akka afaan abbaatti baratan barreessan keessatti barataan tokko jechoota 100 keessatti giddu galaan irra deddeebii dogoggora kaas-lugaa 0.19 rawwaachuu isaati. Dogoggora kana keessatti kaas-lugaa kana keessatti akka fakkeenyaatti gogoggorri bal'inaan mul'ate kan lakkoofsaafi eennati Fakkeenyaaf, “Waggaa darbe Mana Baruumisa Sad. 1^{ffaa} Harootin barachaa ture” jedhamuu qabu, barattoonni tokko tokko “Waggaa arde Mana Baruumisa Sad. 1^{ffaa} Harootin barachaa jira” jedhanii barreessu. Dogoggora kaas-lugaa jedhamee bakka tokkotti kan ilaalame dogongoroota akkanaa fa'adha. Dogoggora baratoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 5tti eegalan raaw'atan ilaaluuf, adeemsa armaan olitin herragudha. Qabxii giddu-gala barsiisoota sadan irraa argameen, barreffamoota barattoota mit-af-hikkattoota ta'aniin barrafaman bay'inni jechoota walii gala 3284yammuu ta'u, dongorri walii galaa 654.33 ta'ee galma'eera. Akkuma gabatee olii irraa hubannu, jechoota 3284 barattoota akka afaan lammataatti barataniin barreffaman keessaa 70.33 kan ta'an dongora kaas-lugaati. Barataa tokkoon giddu galaan dogoggorri kaas-lugaa 2.13 raw'atameera.

.Dongorri kaas-lugaa baratoonni kun rawwatan dhibbentadhan yoo herragamu immoo $100 \times 70.33 / 654.33 = 10.74$ ta'a.baay'ina jiddu galaa jechootaa beekuuf jechoota walii galaa baay'ina barattootaatif qoodhadha. Haaluma kanaan, $3284 / 56 = 58.64$ ta'eera.Kunis kan agarsiisu barattoota Afaan Armootin mit- af-hikkattoota ta'anii afaanicha barachuu kutaa

shanitti eegalan keessaa barataan tokko giddu galeessaan barreffama jechoota 58.64 qabu barreessuu isaati.

Irra deddeebiin dogoggoraa jechoota dhibbaa keessaatti hangam akka ta'e beekuuf giddu gala dogoggoraa giddu gala jechootaf qooduun dhibbaan bayaa'isuun argame. Kunis $1.5/58.64 \times 100 = 2.13$ ta'eera. Kana jechuun immoo, barreffamoota baratoonni miti af-hikkattoonni barreessan keessatti jechoota dhibbaa keessatti dogoggoroota 2.13 rawwataniiru jechuudha.

Haaluma gabatee olii keessatti herreegamee ka'ameen, baratoonni Afaan Oromootiin af-hikkatoota ta'anii Afaan Oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}tti eegalan itti fayyadama caas-lugaatin baratoota mit-af-hikkatoota ta'aanii kutaa 5^{ffaa}tti eegalan irra foyya'oo akka ta'an argarsiisa. Kanaafis, ragaa guddaan dodoggora baratoonni jechoota dhibba keessatti rawwataniidha. Af-hikkattoonni jechoota dhibba keessatti irra deddeebii dogoggora caas-lugaa 0.19 kan rawwatan yoo ta'u, mit-af-hikkattoonni immoo irra deddeebii dongora caas-lugaa 2.13 rawwataniiru.

Qabxiin qormaata barattootaa irraa argame kun amansiisaa ta'usaa mirkaneessuuf, hubannoo barattootaa xinxaluuf gaafii barreffamaa dhiyyateefii deebiin itti aanu argameera.

Gabatee 6: Ragaa Haala Itti Fayyadama Caas-Lugaa

Lakk. 6.barruu yoon barreessu caas-luga sirnaan naan fayyadama.	Filannoowaaan	Af-hikkatoota ta'anii kutaa 1tti kan eegalan		Mit-af-hikkatoota ta'anii kutaa 5tti kan eegalan	
		Baay'ina	Dhibbentaa	Baay'inaa	Dhibbeentaa
	Sirriittin walii galaa	6	21.43	2	7.14
	Waliin gala	16	57.14	9	32.14
	Murteessuun nadhiba	4	14.29	7	25
	Walii hin galuu	2	7.14	6	21.43
	Gonkumaa walii hin galuu	-	-	4	14.29
	Ida'aama	28	% 100	28	% 100

Ragaan gabatee olii keessaatti ibsame kan argasiisu barattoonni yennaa barreffama barreessan itti fayyadamni caas-luga isaanii hammam akka ta'e kutaa 2^{ffaa} gaaffii lakkofsaa 7 jalatti isaanii dhiyyateef deebii isaan kennaaniidha. Haaluma kanan sirriittin irratti walii galaa fi irrattin walii gala jedhuu eyyeenta (positive) dhaan, murteessuun na rakkisa kan jedhu dhisuudhaan, walii hin galuufi sirumaa walii hin galuu hi'intaa (negative)dhaan ramaduudhaan qaaccessi isaa adeemsifamera.

Haaluma kanaan, barattoonni kutaa 1tti eegalan 22(%78.57) ta'an yennaa barruu dheeraa barreessan caas-luga sirnaan akka itti fayyadaman kan ibsan yoo ta'uu,4(%14.29) kan ta'an immoo murteessuuf kan rakkataniidha. Barattoonni hafan 2(%7.14) kan ta'an immoo barruu dheeraa yennaa barreessan caas-luga seeran akka hin fayyadamne ibsaniru. Kun kan argasiisu barattoonni Afaan Oromoo kutaa 1tti eegalan hedduun isaanii yeroo barruu dheeraa barreessan caas-lugaatti sirnaan kan fayyadaman akka ta'eedha.

Gama barattoota kutaa 5tti eegalaniin immoo 11(%39.28) kan ta'an yennaa barruu dheeraa barreessan caas-lugaatti sirnaan akka fayyadaman kan ibsan yoo ta'uu,7(%25) kan ta'an murteessuuf warra rakkataniidha. Barattoota kana keessaa 10(%35.72) kan ta'an immoo,caas-luga sirnaan kan hin fayyadamne ta'uu ibsaniru.Kun argasiisu Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}tti warri eegalan caas –luga sirnaan akka fayyadaman kan ibsan yoo ta'u, kutaa 5^{ffaa}tti warri eegalan garuu barreeffama isaanii keessaatti caas-luga sirnaan kan hin fayyadamne ta'uu isaaniti. Sabaabni isaas, isaan kutaa 1tti eegalan 22(%78.57) deebii eeyyentaa kan kennan yemmuu ta'u, isaan kutaa 5tti eegalan 12.(%39.28) qofti deebii eeyyentaa waan kennaaniifi.

Ragaa af-gaaffii barsiisootaarraa argameenis barattoonni Oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}tti eegalan, isaan kutaa 5^{ffaa}tti eegalaanirra barreeffama fooyya'aa kan barreessan ta'uu ibsaniti. Ragaadhaaf akka ta'uu, deebii barsiisaa “A”rraa argame haala armaan gaditin kaa'ameera. Dogoggoroonni dhiibbaa afaan abbaa barattootatiin umaamaan maal fa'aa akka ta'an gafatamanii deebii isaan kennan:-

Dongorri barattoonnii sababa dhiibbaa afaan abbaa isaanitirraa kan ka'ee rawwatan, keessaa isaan gurguddaan sagaalee afaan isaanii keessa hin jirree fayyadamuu daadhabuu yoo ta'uu, dongogora caas –lugaa immoo gama ibsamaatiin mul'atudha. Fakkeenyaaf, barataan

af-hikkataa ta'ee tokkoo "Fardaa adii bite," otoo jehee baratan mit-af-hikkattaa ta'emmoo himumaa kana deebisee akka barreessu otoo ajajamee, "Adii fardaa bite" jechuu danda'a. Sabaabni isaas, akka seera Afaan Amaaratti ibsaan duraa yennaa dhufu ibsamaan booda waan dhufuufi. Kanaafuu, caas-lugni afaan isaa caas-luga afaan 2^{ffaa} jalaa falleessa.

Jechuudhaan ibsaaniruu.

Barsiisaan "B"n gaaffii olitti dhiyyateef yaada isaanii yemmuu ibsan, barattooni mit-af-hikkattoota ta'uu isaanitiin rakkinoota isaan mudaatan keessaa isaan gurguddaan dhamsaga dheeraa fi gabaaba, jabaa fi laafaa, akkasumaas dhamsaaga Afaan Oromoo 'dh' fayyadamanii barreessuu fa'a. fakkeenyaaf, yoon kaadhe kan jedhu yon kade, gubbaa kan jedhu guba jedhanii barreessu. Gaalee Afaan Oromoo ijaarurrattis, jecha ibsamu booda aansu. Kun mit-af-hikkattoota ta'uu isaaniitin rakkina isaan mudatudha.

Jechudhaan yaada isaanii baal'inaan ibsaniiru. Akka ragaatti deebiin barsiisoota lamani yaa dhiyyatuu malee deebiin barsiisaa sadaffas jara lamaaniirraa adda miti. Kun kan argasiisu immoo dhiibban afaan 1^{ffaa} barattoonni barreffama sirrii akka hin barreessine gama caas-lugaatin gufuu itti ta'uu isaati.

Walumaa galatti ragaalee gabatee 5fi 6n qacceefaman yoo ilaallu ragaan qormaata barattootaa irraa argame, ragaa bar-gaaffii barattootaa irraa argameefi ragaan af-gaaffii barsiisootaa irraa argame kan argasiisu barattoonni Afaan Oromootin kutaa 1^{ffaa} tti barachuu eegalan, warra kutaa 5^{ffaa}tti eegalanirra itti fayyadama caas-lugaatin foyya'oo ta'uu isaaniti. Kanafuu, ragaaleen meeshaalee funaansa ragaa sadaniin argaman kan wal simataniidha.

4.2. Filannoo Jechootaa

Qorannoo kana keessattii ramaddii akaakuu dogoggoraa jedhamee qoqqoodame keessaa filannoon jechootaa isa tookkodha.

Barreeffama tokko ifa taasisanii barreessuuf jechoota filachuun dhimma dursaadha. Kana ilaalchisee Misgaanuu(2002:62-63) yoo ibsu barreessuun yaadolee sammuu keenya keessa jiran mallattoolee garagaraa fayyadamuudhaan waraqaarra ittiin keenyu akka ta'e ibsa. Yaada kanarraa kan hubannu barreeffamaan yaada dabarsuuf meeshaan itti gargaaramnu jechoota ta'uu isaaniifi meeshaalee kanatti fayyadamuuf ammo haala galuumsa isaaniifi bifa (akaakuu) isaanii beekuu akka qabnu hubachiisa. Sababa kanaatis yoo ibsu yaada tokko ibsuuf; gabaasuuf; balbaloomsuuf; jechoonni filataman sirrii ta'uu akka qaban erga ibsee

booda, kana ta'uu bananan garuu, yaadicha hubachuuf kan nama rakkisu ta'uusaa ibsa. Yaada kanarraa kan hubannu barreessaan yaadni inni barreesse dubbisaa bira akka isaaf gahu gochuuf jechoota filachuundhimma murteessaa akka ta'eedha. Filannoo jechootaa yoo jedhamu bakka gurguddaa lamatti qooduun laaluun nidanda'ama. Kuni, jechoota idileefi al-idileedha. Jechoota idilee kan jedhaman ummata hedduu biratti walii galteedhaaf kan filatamaniifi kan fudhatama qaban; nama hundumaa walii galchuu kan danda'anyoota'an, jechoota al-idilee kan jedhamanimmoo garee hawaasaa muraasa biratti qofa kan beekamaniidha.

Kanaafuu, jechoota yennaa filannu kan qabiyyee barreeffamichaa sirritti ibsuu danda'an ta'uu qabu. Sababni isaa jechoota sirnaan itti fayyadamuu baannan, yaadichi hiika biraa akka qabaatu taasisa.

Kanatti aansudhaan maalummaa jechoota walirra tuuluu erga ilaallee booda barattoota Afaan Oromao barachuu kutaa 1tti eegalaniifi kutaa 5tti eegalan keessaa dogongora jechoota walirra tuuluu baay'inaan kan raaw'atan isaan kam akka ta'an qabxii qormaataarratti hundaa'uun waliinmadaaluun ilaalla.

4.2.1. Jechoota walirraa tuuluu

Jechi tokko waan ibsamuuf ka'ameef sana ibsuu otoo danda'uu jecha wal fakkatu kan biraa irratti dabalauudhaan ibsuu yaaluun yaadichaa ifa gochuu dhisee gara dogoggoraafi nuffiitti geessa. Dongorri akkaana kun jechoota walirra tuuluu jedhama.

Yaada kana **አለማየሁ** (1998:29) yoo ibsan jechi tokko ofii isaatin hiika barbaadamu dabrsuu otoo danda'uu, kan biraa irratti dabaluun kan itti fayyadamnu yoo ta'e midhagina barreeffamichaa dabaluurraa akka dukkanaa'u waan godhuuf barreeffama keenya keessatti of eeggannoo gochuu qabna. Gama kanaanis barreeffamoota barattootaa keessatti dogoggorri mul'ateera. Akka fakkeenyaatti kan armaan gadii haalaallu.

Fakkeenya: Himoota barattoonni barreessan keessaa kan dogoggora jechoota walirra tuullaman qaban.

Kan Barattoonni kutaa 1tti eegalan barreessan keessaa

- A. Naannoo keenyatti barmaatileen boodatti hafoo miidhaa geessisan nijiru.
- B. Barataa cimaan amala gaarii agarsiisuu qaba. Daree keessatti jeequun, kashlabbaa'uun, naamusa gadhe agarsiisuun isarraa hin eeggamu.

Barattoota kutaa 5tti eegalaniin kan barreeffaman keessaa

- A. Manni baruumsaa kun bal'aadha; yookiin guddaadha.
- B. Hiriyyaa koo cimtuudha. Baruumsa sirritti dandeech.

Himoota barattoota lamaaninuu barreeffaman yoo ilaallu jechoonni hinbarbaachifne walirratti dabalamuudhan yaadicha dheeressanii jiru. Kun kan uumame jechoota baay'ifachuuf yookin keeyyaticha dheeressuuf ta'uu danda'a. Barattoonni lamaanuu dogoggora lama lama raaw'ataniiru jechuudha.

Haaluma kanaan gama jechoota walirra tuluutiin hammi dogoggoraa lakkaawamuudhan garaagarummaan barattoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 1^{ff}tti eegalaniifi kutaa 5ffaatti eegalan jidduu jiru waliin madaluudhaan qacceeffamee jira.

Gabatee 7: Ragaa Qaaccessa Dogoggorri Gama Jechoota Walirra Tuluutiin Raawwatame

Akaakuu dongoraa	Warra Afaan Oromoo kutaa 1tti Eegalan							Warra Afaan Oromoo kutaa 5tti Eegalan						
	Baay'ina dogoggoraa	Giddu gala dogoggoraa	Dogongora walii galaa	Dhibbeentaa	Walii galaa jechootaa	Giddu gaala jechoota a	Irra deeddeebii dogoggoraa	Baay'ina dogoggoraa	G.G.dogoggoraa	Dogoggora waliigalaa	Dhibbeentaa	waliigala jechoota	Giddu-gala jechootaa	Irra deddeebii dogoggoraa
Jechoota walitti tuuluu	23.66	0.42	162.67	14.37	6528	116.33	0.36	80.66	1.44	654.33	13.55	3284	58.64	2.45

Gabatee armaan olii irraa akka hubannuutti Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}tti warri eegalan barreffamoota barreessan keessatti dogoggorota argaman 162.66 keessaa 23.66 kan ta'an dongora jechoota walirra tuluuti. Gidduu galli dongora isaanimmoo 0.42dha.

Afaan Oromoo kutaa 5^{ffaa}tti barattoonni eegalan barreffamoota isaan barreessan keessatti dogongogra argaman 654.5 keessaa 80.66 kan ta'an dogongora jechoota walirra tuluu yoo ta'an, giddu galli dogoggora isaanis 1.44dha.

Kana bu'ura godhachuudhan, barattoonni waliin madalchifaman lamaan dogongora jechoota dhibba keessatti rawwatan herreguun ni danda'ama. Kana beekudhaaf giddu gala dongoraa dhibbaan baay'isuudhaan giddu gala jechootaatiif qooduudha. Haaluma kanaan dogoggora barattoota kutaa 1tti eegalaniin rawwatame $0.42 \times 100 / 116.33 = 0.36$ dha. Kana jechuun barataan tokko jecha dhibbaa keessatti dogoggora jechoota walirra tuluu 0.36 rawwate jechudha.

Kan barattoota kutaa 5tti eegalaniis haaluma kanaan herregudhaan $1.44 \times 100 / 58.64 = 2.45$ ta'eera. Kunis kan argasiisu barattoonni Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}tti eegalan foyya'oo ta'uu isaanifi barattoonni kutaa 5^{ffaa}tti eegalanimmoo barreffamoota isaanii keessatti walirra tuuluu kan baay'isan ta'uu argasiisa.

Karaa biraatin barattoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}ttii eegalan dogoggorota garee 8tti ramadaman walii galatti rawwatan 162.66keessaa %14.37kan qabate dongoora jechoota walirra tuuluu yoo ta'u, kan barattoonni kutaa 5tti eegalan rawwatan 654.33 keessaa dongorri jechoota walirra tuuluu %13.55 qabateera.

Kun kan nutti argasiisu immoo, jechoota walirra tuuludhaan af-hikkattoonni mit-af-hikkattootarra ni waayyuu jedhamuu illee, ramaddiiwwaan dogoggoraa waarrataniin wal biratti yemmuu ilalamuu, gama jechoota walirra tuulutiin barattoonni afaan oromootiin af- hikkattoota ta'an, warra mit-af-hikkattoota ta'an irra ramaddii kanaan dogoggora hedduu hojjechuun gahee guddaa qabatuu jechudha.

Kanatti aansuun kan dhiyaatu batattoonni itti fayyadama jechootaarratti bar-gaaffi isaanif dhiyaateef deebii isaan kennan bu'uura godhachuudhan ragaa qaacceffameedha.

Gabatee 8: Qaaccessa Ragaa Dogoggora Filannoo Jechootaa

Lakk. 6.barruu yoon barreesu jechoota sirnaan filadhee nan fayyadama.	Filannoowaaan	Af-hikkattoota ta'anii kutaa 1tti kan eegalan		Mit-af-hikkattoota ta'anii kutaa 5tti kan eegalan	
		Baay'ina	Dhibbentaa	Baay'inaa	Dhibbeentaa
	Sirriittin walii galaa	6	21.43	4	14.28
	Waaliiin gala	12	42.85	7	25
	Murteessuun nadhiba	5	17.87	6	21.43
	Walii hin galuu	3	10.71	5	17.86
	Gonkumaa walii hin galuu	2	7.14	6	21.43
	Ida'ama	28	% 100	28	%100

Ragaan gabatee 8 dhiyaate kan agarsiisu barattoonni yennaa barreeffama barreesan jechoota sirrii fayyadamuu isaanii baruuf gaaffii isaaniif dhiyaateef deebii isaan kennaniidha. Haaluma kanaan barattoonni kutaa 1tti eegalan 18(% 64.28) kan ta'an yennaa barreeffama barreesan itti fayyadama jechootaa sirrii ta'e akka hordofan kan ibsan yoota'u, 5(%17.87) ammo, murteessuuf ni rakkatu. Kan hafan 5(%17.87) kan ta'animmoo gaaffii gaafatamaniif deebii hi'intaa warra kennaniidha. Kanarraa kan hubannu barattoonni caalmaa qaban deebii eeyyentaa kan kennan ta'uu isaaniti. Gama barattoota kutaa 5tti eegalaniitini mmoo barattoonni 11(%29.28) kan ta'anitu deebii eeyyentaa kennan waan ta'eef, barattoota kutaa 1tti eegalan waliin yoo madaalamu lakkoofsa xiqqaadha. Barattoonni kutaa 5tti eegalan 6(%21.43) ta'an murteessuuf kan rakkatan yemmuu ta'an, 11(%39.28) kan ta'animmoo deebii hi'entaa kennaniiru. Kunis kan agarsiisu itti fayyadama jechootatin barattoonni kutaa 5tti eegalan isaan kutaa 1tti eegalanii gadi ta'uu isaaniti.

Barsiisoonnis barattoota lamaan keessaa dogoggora jechoota walirra tuuluu raw'achuu irratti barattoonni isaankum irra caalaatti akka rawwatan gafatamanii barsiisaa "A"n deebiin isaan keennan akka itti anuutti ture.

Jechoota yoo jennu jechoota hima keessa galan jechuudha. Barattoonni kutaa 5tti eegalan 'dh' fa'aa balleessuu isaaniti malee itti fayyadama jechootatin barattoota af-hikkattootarra ni wayyuu; barattoonni kun jechoota nuti isaan

barsiisne akkuma jiranitti eeganii barreessu. Isaan kutaa 1tti eegalan garuu ni beekna ijaa jedhaniif jechoota ofii isaanii cal'isanii itti dabaluu; isaan sun jechoota barsisaarraa baratan kooppii godhu. Kanaafuu, itti fayyadama jechootatiin isaan wayya. Sabaabni isaas, kan baratan akkuma jirutti itti fayyadamu. Isaan sun garuu ni beekna jedhuudhan yaada ofii isaanitiin waan deemaniif duraabada,

Jechuudhaan yaada isanii bal'inaan ibsaniiru.

Gaaffii armaan olitiif barsiisaa “B”n deebii armaan gadii kennaniiru.

Ani jechoota bakka lamattin qoodee ilaala. Isaanis, jechoota idilee fi al-idileedha. Jechoota idilee fayyadamurraatti warra kutaa 5tti eegale wayya; sabaabni isaas, barattoonni kun kan fayyadaman jechoota barsiisaafi kitaabarraa argataniidha. Barattoonni isaan sun garuu, jechoota ofii isaanii itti dabaluu. Looga waalta'e dhisaanii kan maatiifi nannoorraa baratan itti maku. Kanaafiin isaan sana wayya kaniin jedhe.

Jechuudhaan ibsaaniiru.

Ragaan af-gaaffii barsiisotarraa argame yennaa gudduunfamu, barattoonni Afaan Oromoo kutaa 5tti eegalan itti fayyadama jechootatiin fooya'oo ta'uu isaniiti. Ragaa kana bu'aa qormaata barreeffama barattootaatiin wal biratti yoo ilaallu garee filannoo jechootaa jalaa dogongora jechoota walirra tuuluu kan barattoota kutaa 1tti eegalan %7.57 kan qabatee yoo ta'uu , kan kutaa 5tti eegalan %12.49 qofaa waan qabateef, ragaan kun ragaa barsiisoonni kennan waliin kan wal simatee ta'ee argamera.

Ramaddiiwwaan dogoggoraa saddeettan keessaa barattoonni kutaa 1tti eegalan dogongora jechoota walirra tuuluu hedduu akka raaw'atan ragaan af-gaaffii barsiisotaarraa argame yaa ibsuu malee, bu'aa meeshaa funaansa raga isa muumicharraa argameen dongora barattoonni jechoota dhibba keessatti raaw'atanin walmadalchisna. Kanarraa ka'uudhaan irra deddeebii dongoraa barattoota kutaa 5tti eegalan raw'atameen gadi waan ta'ef barattoonni kun itti fayyadama jechootiin fooya'aadha jechuun ni danda'ama.

Kanatti aansudhaan ammo dogongora gama jecha hima keessatti irra deddeebi'anii fayyadamuutin barattoonni lamaan wal-biratti ittiin madaalaman ilaalla.

4.2.2. Jechoota Irra Deddeebi'uu

Jecha tokko hima tokko keessatti erga itti fayyadamnee booda isuma deebisnee si'a tokko ol kan fayyadamnu yoo ta'ee irra deddeebii jecha jedhama. Dogoggorri akkanaa kun

dubbisaa nuffisiisuu irraa darbee, walitti bu'insa yaadaa waan fiduuf qulqullina barreffamichaa dukkaneesa. Kana jechuun garuu, jecha tokko si'a tokkoo ol fayyadamuu hin danda'amu jechuu miti. Iddoo barabachisaa ta'eetti irra deebi'amuu ni danda'a. Haala dubbisaa hin nuffisiisnen irra deebi'uun ni danda'ama. Namni tokko beekumsi jechootaa isaa muraasa ta'uurraa kan ka'e jechootuma yeroo mara sammuu isaa kessa deddeebi'an irra deddeebi'ee fayyadamuu danda'a. Karaa biraatinmmoo Filannoo jechootaatif xiyyeeffannaa kennuu dhiisurraas madduu da'nda'a.

Dogoggoroota barattiinni gama kanaan raaw'atan keessa kan armaan gadii akka fakkeenyaatti ilaaluun nidanda'ama.

Kan barattoonni kutaa 1tti eegalan barreesan keessaa

Fkn. Hiriyyaan koo Gulummaa jedhama. Gulummaa wajjin kan wal barre kutaa 1ffaatti ture. Gulummaan yeroosan ijoollee waggaa sagalii ture.

Kan barattoonni kutaa 5tti eegalan barreessan keessaa

Barsiisaan hojii manaa nuuf kennaniiru. Hojiin manaa kan hojjatamu gareedhani. Hojiin manaa nuuf kenname qabxii 15 qabata.

Himoota olitti barattoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 1tti eegalaniifi kutaa 5tti eegalaniin barreeffaman keessatti irra deddeebi'aman niargina. Isa duraa keessatti jechi “Gulummaa” jedhu kan irra deddeebi'ame yoota'u, isa lammataa keessattimmoo jechi “Hojii manaa” jedhu irra deddeebi'ameera. Barattoonni lamaanuu jecha tokko tokko irra deddeebi'aniiru jechuudha.

Isaan kana fakkeenyaaf kaafaman malee hedduutu jiru. Haaluma kanaan, jechoonni irra deddeebi'aman kan barsiisota sadaniin galmaa'an walitti dabalamuudhaan sadiif hiramee qaaccessi isaa akka armaan gadiitin kaa'ameera.

Gabatee 9: Ragaa Dogongora Irra Deddeebii Jechootaa

Akaakuu dogongoraa	Warra Afaan Oromoo Kutaa 1tti Eegalan							Warra Afaan Oromoo kutaa 5tti eegalan						
	Baay'ina dogoggoraa	Giddu gala dogoggoraa	Dogoggora walii galaa	Dhibbeentaa	Walii galaa jechootaa	Giddu gaala jechoota a	Irra deddeebii dogoggoraa	Baay'ina dogoggoraa	G.G.dogoggoraa	Dogoggora waliigalaa	Dhibbeentaa	waliigala jechoota	Giddu-gala jechootaa	Irra deddeebii dogoggoraa
Jechoota irra deddeebi'uu	17.5	0.31	162.67	10.78	6528	116.33	0.26	86.33	1.54	654.33	13.19	3284	58.64	2.64

Gabatee armaan olii irraa akka hubannuutti Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}tti warri eegalan barreffamoota barreessan keessatti dogoggorota argaman 162.66 keessaa 17.5kan ta'an dongora jechoota irra deddeebi'uuti. Gidduu galli dogoggora isaaniimmoo 0.31dha.

Afaan Oromoo kutaa 5^{ffaa}tti barattoonni eegalan barreffamoota isaan barreessan keessatti dogoggora argaman 654.5 keessaa 86.33 kan ta'an dogoggora jechoota irra deddeebi'uu yoo ta'an, giddu galli dongogora isaanis 1.54dha.

Kana bu'ura godhachuudhan, barattoonni waliin madalchifaman lamaan dogoggora jechoota dhibba keessatti rawwatan herreguun ni danda'ama. Kana beekudhaaf giddu gala dongoraa dhibbaan baay'isuudhaan giddu gala jechootaatiif qooduudha. Haaluma kanaan, dongogora barattoota af-hikkattootan rawwatame $0.31 \times 100 / 116.33 = 0.26$ dha. Kana jechuun barataan tokko jecha dhibbaa keessatti dogoggora jechoota irra deddeebi'uu 0.26 rawwate jechudha.

Kan barattoota kutaa 5tti eegalanii haaluma kanaan herregudhaan $1.54 \times 100 / 58.64 = 2.64$ ta'eera. Kunis kan argasiisu barattoonni Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}tti eegalan foyya'oo ta'uu isaani fi barattoonni kutaa 5^{ffaa}tti eegalanimmoo barreffamoota isaanii keessatti jechoota irra deddeebi'anii fayyadamuu kan baay'isan ta'uu argasiisa.

Karaa biraatin barattoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}tti eegalan dogongorota garee 8tti ramadaman walii galatti rawwatan 162.66keessaa %10.78kan qabate dongoora jechoota irra deddeebi'uu yoo ta'u, kan barattoonni kutaa 5tti eegalan rawwatan 654.33 keessaa dongorri jechoota irra deddeebi'uu %13.55 qabateera.

Ragaan armaan olii kan agarsiisu barattoonni kutaa 1tti eegalan jecha tokko yeroo hedduu irra deddeebi'anii kan hinfayyadamne ta'uu isaanitiin barattota kutaa 5tti eegalanirra kan wayyan ta'uu isaaniti. Haaluma 4.2.1 jalatti barattoonni filannoo jechootaa ilaalchisee gaaffii isaani dhiyaateef kennani irraa hubachuu dadeenyetti filannoo jechootaatin barattoonni afaan tokkoffaa filannoo jechootatin fooyya'oo akka ta'aniidha.

Jechoota muraasa qofa irra deddeebi'uun fayyadamuunis hedduuminaan barattoota afaan lammaffaarratti calaqqisa. Kanaafis ragaa kan ta'u dogoggora barattoonni jechoota dhibba keessatti raawwataniidha. Gama barattoota afaan tokkoffaatin irra deddeebiin dogoggoraa 2.26 yoota'u, kan barattoota mit-af-hiikktootaa 2.64dha.

Ragaan af-gaaffii barsiisotaarraa argames isuma kana kan deeggaruudha. Akka fakkeenyaatti kan barsiisaa “B” armaan gaditti dhiyaateera.

Jecha tokko irra deddeebi'uun barattoota muraasa biratti qofa kan mul'atu miti. Inni kun wal qabsiistuu fa'a sirnaan itti fayyadamuu dhabuurraa madduu danda'a. Jechootaafi gaaleewwan walqabsiistudhaan walqabachuu danda'an isaan irra deddeebi'anii fayyadamu. Fakkeenyaaf, Ani mana baruumasa Sad. 2ffaa Shanoottin baradha. Anibarataa kutaa 9ti jedhu. Kana fakkeenyaafin jedhe malee hedduudha. Barattoonni kutaa 1tti eegalan xiyyeeffannaa kennuu dhabuurraa kan ka'e dogongora akkasii yemmuu uuman isaan kutaa 5tti eegalan garuuhuusaan jechootaa (Vocabulary)n isaanii xiqqaa waan ta'eef ta'uu danda'a.

Jechuudhaan yaada bal'aa kennaniiru. Akka fakkeenyaatti kan armaan olii yaadhiyaatuu malee kan barsiisota sadaniis kanarra adda miti. Haaluma kanaan ragaaleen meeshaalee funaansa ragaa sadaninu argaman kan waldeeggaran ta'anii argamaniiru. Kana jechuunis barattoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 1tti eegalan filannoo jechootaa fooyya'aa qabaachuu isaanii agarsisa.

4.3. Dogoggora Boca (bifa) Dhamsagootaa

Dogoggora boca dhamsagootaa kan jedhamu dhamsaga boca sirrii ta'een barreessuu dhabuudha. Kanas yennaa jedhamuu, dhamsagoonni haala ittiin barreffaman boca mataa

isaanii qabu. Boca isaanii isa sirrii ta'een barreessuu dadhabuun barreffama harkaan barreeffamu keessatti ifatti mal'aata. Dogoggorri kunis kan umaamu barreessitoonnii qubee isa sirrii beekuu dhabuufi jarjartirraa ta'a. Dogoggorri gama qubeetin umamu inni biraa qubee sirrii fayyadamuu dhabuudha.

Barreeffama keessatti qubee sirrii fayyadamuu dhabuun nama dubbisu sanaaf yaadni akka ifa hin taane gochuu bira darbee hika yaadichaa jijjiruu danda'a. Keessattuu namni Afaan Oromootiin barreessu tokko dhamsaga afanichaa sirritti beekuu yoo baatee yaada hiika qabeessa ta'e dabarfachuuf ni rakkata. Kana jechuun jechoota qubee jabaafi laafaa ; dheeraa fi gabaaba; akkasumaas hudhaafi "dh" adda baasee beekuu qaba.

Nama Afaan Oromootiin afaan hinhiikkne qofa osoo hin taane, innumti afaan itti hiikkateeyyuu, keessattuu itti fayyadama qubee jabaafi laafaa; dheerafi gabaabaa sabaaboota olitti ibsaman laman keessaa isa tokko irraa kan ka'e dongoorra ni hojjeta. Kana jechuun garuu nama afaan itti hinhiikkanneen wal qixa dongogora jechuu miti.

Dogoggora qubee barattoonni raw'atan keessaa kanneen ifatti mul'atan himoota itti aanan keessatti haa ilaallu.

Kan barattoonni afaan tokkoffaa barreessan keessaa

- A. Gaddaan Oromoo shani.
- B. Barattoonni hedduun baruumsa isaan ni hordofu.

Kan barattoota afaan lammataatin barreeffaman keessaa

- A. Berumsa sederka 2fa barad.
- B. Dere bala kesati barana.

Himoonni armaan olii akka fakkeenyaatti fudhataman malee, kanneen akkanaa baay'etu jiru. Dogoggorri qubee takkaa jechi akka hiika biraa qabaatu gochuu danda'a. Dogoggorri barattootaa qubee sirrii fayyadamuu dhabuu qofa miti. Qubeewwan yeroo barreessan boca (shap) sirrii ta'een barreessuu dhiisunis nimul'ata. Haaluma kanaan, barreeffama barattootaa keessaa dogoggoroonni akkana hedduun argamaniiru.

Dogoggoroonni akkanaa hedduutu jiru. Isaan kana fakkeenyaaf kan kaa'amaniidha. Dogoggoroonni akkanaa bakka tokkotti dogoggora qubee jedhamuudhan lakkaawwamaniiru.

Barreeffamoota barattoonni barreessan keessattis dongoorota raw'ataman keessaa dongogorri qubee dhibbeentadhaan yoo ilaalamu dongoroota biraa caalet argama.

Itti ansuudhaan ragaa dongogora qubee ilaalchisee barattoonni Afaan Oromoo kutaa 1tti eegalaniifi kutaa 5tti ittiin waliin madalamanituu dhiyyata.

Gabatee 10: madaallii Dongogora Qubee

Akaakuu dongoraa	Warra Afaan Oromoo kutaa 1tti eegalan							Afaan Oromoo kutaa 5tti kan eegalan						
	Baay'ina dogoggoraa	Gidduu gala dogoggoraa	Dongoraawaliigalaa	Dhibbentaa	Jechoota waliigalaa	G.gaalaa jechoota	Irraa deeddeebii dogoggoraa	Baay'ina dongora	G.G.dogoggoraa	Dogoggora waliigalaa	Dhibbentaa	B. waliigala jechoota	G.Galaa jechoota	Irraa deddeebii dogoggoraa
Dongogora Qubee	23.23	0.41	162.33	14.31	6528	116.33	0.35	82.33	1.47	654.33	12.58	3284	58.64	2.43

Ragaan gabatee armaan olii keessatti dhiyyate akka argasiisuutti, barattoonni Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}tti eegalan dogoggora walii galatti rawwatan 162.33 keessaa 23.23 kan ta'an dogoggora qubeeti. Giddu galeessaan dongorri qubee 0.41 yoo ta'u, irra deeddeebiin dogoggoraa jechoota dhibba keessattimmoo 0.35 dha. Afaan Oromoo barachuu kutaa 5^{ffaa}tti warri eegalan immoo dongora walii galaa rawwatan 654.33 82.33 keessaa dongogora qubeeti. Dogogorri gidduu galeessi isaanii 1.47 yoo ta'u, irra deeddeebiin dogogora ammoo 2.43 ta'uu isaa ragaan kun ni argasiisa.

Ragaa kanarraa hubachuun kan danda'amu barattoonni kutaa 1tti eegalan qubee sirrii barreessuudhaan kutaa 5tti warra eegalanirra kan wayyaan ta'uu isaaniti. Sabaabni isaas, lamaan isaanii yennaa wal biratti madalaman dongogorri barattoonni kutaa 5tti eegalan jechoota dhibba keessatti raw'atan harka sadii oliin waan caaluuf. Barattoonni kutaa 5tti eegalan dogogora qubee hedduminaan kan rawwatan akka ta'an bu'aan qormaatarraa argame nuuf mirkaneessa.

Ramaddii dongogoraa barattoonni lamaan wal bira qabamanii ittiin madalaman keessaa dogogorri qubee dhibbarraa hammam akka ta'ee yoo ilaallu immoo Afaan Oromoo

kutaa 1^{ffaa}tti kan eegalan %14.09 yoo ta'u, kan kutaa 5tti %12.58 ta'eera. Haata'u malee kan ittiin walmadaalchisnu dogogora isaan jechoota dhibba keessatti raaw'ataniin waan ta'ef barattoonn kutaa 1tti eegalan itti fayyadama qubee afaanichaa fooyya'aa kan qaban tau isanii hubanna. Kunis kan argasiisu barattoonni kutaa 5tti eegalan dogongora barattoonni kutaa 1tti eegalan rawwatan harka dachadhaan olii ta'uun irra deddeebi'anii dogogora qubee akka rawwatan nuuf mirkaneessa.

Itti fufuudhaan bar- gaaffii dogogogora qubee ilaalchisee isaaniif dhiyyateef deebii barattoonni kennan wal biratti madaluudhaan ilaalla.

Gabatee 11: Qaaccessa Bar-Gaaffii Dongogora Qubee.

Lakk. 8. Barreffama yoon barreessu qubee sirrii boca sirrii ta'een nan fayyadama.	Fillannoo	Warra Afaan Oromoo kutaa 1tti eegalan		Warra Afaan Oromookutaa 5tti eegalan	
		Baay'inaa	%	Baay'inaa	%
	Sirriittin walii galaa	3	10.71	1	3.57
	Waalii gala	13	46.43	5	17.86
	Murteessuun na dhibaa	5	17.86	5	17.86
	Walii hin galuu	5	17.86	10	35.71
	Gonkumaa walii hin galuu	2	7.14	7	25
	Ida'aama	28	100	28	100

Ragaan gabatee oliitin ibsame kan argasiisu barattoonni yennaa barreffama barreessan qubee sirrii fayyadamuu isaanii beekuuf bar-gaaffii isaaniif dhiyyateef deebii eeyyentaafi hi'intaa isaan kennanidha. Haalumaa kanan barattoonni kutaa 1tti eegalan 16(%57.14)ta'an deebii eeyyentaa kan kennaan yemmuu ta'u, 5(%17.14) kan ta'an immoo murteessuuf ni rakkatu. Kanneen hafan 7(%25)immoo gaaffii gaafatamaniif deebii hi'intaa kennaniiru. Kun kan argasiisu barattoonni Afaan Oromoo caalmaa qaban qubee sirrii barreessuu danda'uu isaaniti.

Gama barattoota Afaan Amaaratiin, yoo ilaalamummoo barattoonni 6(%21.43) ta'an gaaffii gaafatamaniif deebii eeyyentaa kan kennan yoo ta'u, 5(%17.86) kan ta'an immoo murteessuuf ni rakkaatu. Barattoonni 17(%60.71) ta'an deebii hi'intaa kennaaniiru. Kunis

kan agarsiisu barattoonni kutaa 1tti eegalan qubee sirrii fayyadamuudhan barattoota kutaa 5tti eegalanirra kan foyyaa'an ta'uu isaaniti.

Dogongora qubee ilaalchisee, ragaan barsiisoota irraa argame akka argasiisuutti, barattoonni lamaanuu dongogora qubee kan rawwatan yaata'uu malee, rakkinichi barattoota kutaa 5tti eegalanirratti akka ciminaan mula'atu barsiisoonni sadanuu irratti walii galu.

Barsiisan “B”n shaakaloota barreeffamaa ennaa sororsiitandogongorri barttoonni baay'inaan rawwatan isaan kam fa'a?" gaaffii jedhuuf deebiin isaan kennan:-

Dogongora barattootni raawwatan keessaa akka rakkina gurguddatti kanan ilaalu sadii ni jiru. Inni dura boca qubee sirrii barreessuurratti barattoonni tokko tokko yeennaa barreessan 't' fi 'f' isaanii adda baasuun nama rakkisa. Kana fakkeenyaafin kaase malee kan biroos ni jiru. Inni biraa barattoota lamanuu biratti jecha sagaalee laafa fi jabaa; dheeraa fi gabaabaa qabu barreessuurratti rakkinni nijira. Ingiliffaanis walitti makuun ni jira. Barattoonni afaan lammaffaa dabalatan rakkina isaanii yennaa dubbatanis, yennaa barreessanis qubee 'dh' 'd' godhu. Qubee 'Ph' immoo 'F' akka taatetti kan dubbisan ni jiru. Isakana Ingiliffa keessatti haala barataniin walitti makuudhani. Kan biraas haala seerri Afaan Oromoo hineyyamneen dubbachiistuu gara garaas walfaana galchuun kan barreessan nijiru.

Jechuudhan yaada isaanii bal'inaan ka'aaniru. Yaada barsiisaan “B” kennan akka ragaatti yaa fudhatamuu malee, kan laman hafanitis kanarraa adda miti.

Dongogora qubee ilaalchisee ragaaleen maddaawwwan ragaa sadan qormataafi bar-gaaffii barattoota, af-gaaffii barsiisoota irraa argaman kan nuuf mirkaneessan isaan kutaa 5tti eegalan qofa osoo hintaane, isaan kutaa 1tti eegalanis dongogora qubee laayyoo hin jedhamne kan rawwatan ta'uu isaaniiti. Haa ta'u malee, kan jara lamanii wal bira qabnee yoo ilaallu rakkinichi warra kutaa 5rrattii irraatti kan cimu ta'uu isaa mirkaneeffachuu ni dandeenya.

4.4. Dogongora sirna tuqaalee

Sirni tuqaalee mallattoolee qajeelchituu dubbisaati. Dubbisaan yaadni waan barreeffameef otoo wal-jalaa hin dhahin dubbise akka hubatu sirni tuqaalee gahee guddaa taphatu.

Yaanni barreessadhaa otoo hin jijjiramin dubbisaa bira kan gahuu danda'u barreessan sirna tuqaalee haala sirrii ta'een yoo fayyadamedha.

Barreffamaan walii galuun akka dubbachudhaan waliigalutti salphaa miti. sabaabni isaas, dubbachuun mallattoolee heduudhaan deggaramuu danda'a. dubbataan yaanni isaa dhaggeffatadhaaf akka hin galle yoo baru sochii harkaatin, ijaan, qaaman., garagamudhan ifa gochuu danda'a. Barreffama keessatti carraan akkanaa hin jiru. Sabaabni isaas barreessaa fi dubbisaan carraa fulleettii wal arguu hin qaban. Mallattooleen akka yadni ifaatti dubbisaa bira gahu taasiisan sirna tuqaaleti.

Sirni tuqaalee Afaan oromoo itti fayyadamu kan Afaan Ingiliziitiin wal fakkata. Haa ta'uu malee, Afaan Inglizii keessaatti haalli itti fayyadamni qoodduu kan Afaan Oromoo waliin yennaa adda ta'u ni jira. Kun akkuma jirutti ta'ee, barattoonni keessattuu sirnaa tuqaalee hima keessaatti galan kanneen akka qoodduu, bufata xiqqaa, saraara xiqqaafi kanneen kana fakkaataanitti fayyadamuu irraatti rakkina ol'aanaa irratti mul'aata. Sirna tuqaalee sirrii ta'aanitti otoo hinfayyadamin namni barreessu tokko immoo yaadaa dabbisaadhaaf ifa ta'e ni dabarsa jechuun rakkisadha.

Dogoggoroota sirna tuqaalee barreeffamoota barattootaa keessatti argaman keessaa kanneen armaan gadii akka fakkeenyaatti fudhatamaniiru.

Himoota Barattoonni Kutaa 1tti Eegalan eegalan barreessan

- A. Barmaatilee boodatti hafaan kan jedhaman ilkaan daa'ima buqqisuu tumaa tumachuu bubarakittaanufi kkf.
- B. Iddoowwan sena qabeessa dow'achuun faayda hedu qaba
Sammuu nama haromsa.
Bekumsa dabalataa kenna.

Himoota Barattoonni Kutaa 5tti Eegalan Barreessan

- A. Barata ciman barumsa isa jala jalaa waan qu'atuf year qormata gahu hindipatu
- B. Baratonni maalif qomata walirra warubu jedeem of gaafada

Himota barattoota kutaa 1tti eegalaniin barreeffaman yoo ilaallu, dogoggora qubee muraasa dabalatee dogoggora sirna tuqaalee qaba. Himoota Afi B keessaa qoodduufi tuq-lameefa'a hir'atanii argina. Kan barattoota kutaa 5tti eegalaniis, dogoggorri qubees kan barattoota kutaa 1tti eegalaniin oli. Kana malees, kanneen akka tuq-lamee, qoodduu, tuqaa fa'a keessaa

hambisaniiru. Kanneen kana fakkaatan barreeffamoota isaan barreessan keessaa funaanamuudhan qaacceffamaniiru.

Itti aansuudhaan, sirna tuqaalee fayyadamuu irratti madaallii barattoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 1tti eegalaniifi kutaa 5tti eegalan jidduutti tasifameetuu dhiyata.

Gabatee 12: Ragaa Fayyadama Sirna Tuqaalee.

Akaakuu dongoraa	Afaan oromoo kutaa 1tti kan eegalan							Afaan oromoo kutaa 5tti kan eegalan						
	Baay'ina dongoraa	Giddu-gala dongoraa	Waliigalaa dngoraa	Dhibbeentaa	Walii gala jechaa	Giddu gala jechaa	Irra deddeebii dongoraa	Baay'ina dongoraa	Giddu gala dongoraa	Walii gala dongoraa	Dhibbeentaa	Walii gala jechaa	Giddu gala jechaa	Irra deddeebii dongoraa
Sirnaa tuqaalee	21.34	0.39	162.33	13.14	6528	116.33	0.32	90.33	1.61	654.33	13.8	3284	58.64	2.74

Ragaa gabatee 12n dhiyyate akka aragasiisutti barattoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 1ffaatti eegalan dogongora walii galatti rawwatan 162.33 keessaa 21.34 kan ta'u dogoggora sirna tuqaaleti. Kunis dongorota garee 8tti radaman keessaa %13.14 kan ta'an kan rawwataman sirna tuqaaleetiin jechuudha. Giddu galaan barataan tokko dongora sirna tuqaalee 0.39kan rawwate yoo ta'u, barattoonni kun dongorri sirna tuqaalee jechoota dhibba keessatti rawwatan 0.32dha. Kunis barattoonni kutaa 5 waliin wal biratti yoo ilaalamu gadaanaa ta'ee aragama.

Afaan Oromoo kutaa 5ffaatti eegalan immoo dogogara walii galaa isaan rawwatan 654.33 keessaa 90.33 kan ta'u kan sirna tuqaaleetiin rawwatamedha. Ramaddiiwwaan saddeettan keessaa dongogorri jarri sirna tuqaalee irraatti rawwatan %13.8 kan qabatedha. Gidduu galli dongora isaanii 1.61yoo ta'u, irra deeddeebiin dogogoraa 2.74ta'uudhan barattoota kan af-hikkattootaa waliin wal biratti yoo ilaalamu lakkoofsa guddaa qabatee argina.

Haaluma ragaa kanatiin barattoonni kutaa 5 warra kutaa 1 caalaa dongogora sirna tuqaalee akka rawwatan argina. Sabaabni isaas dongogorri isaanii %13.8 yoo ta'uu kan warra

kutaa 1 %13.14waan ta'eefi. Dongogorri sirna tuqaalee kan sororfame ulaagalee qorannoo kanaaf murteeffamanii barasiisootaaf kennaamniin waan ta'eef malee, dogongorota sirna tuqaalee ilaalatan kan qorannoo kanan hin ilaalam hafaan otoo dabalamanii baay'inni dongogorichaas kan barattoota dongogora sana rawwatanis ni dabal turee.

Itti ansuudhaan haala itti fayyadama sirna tuqaalee ilaalchisee bar-gaaffii dhiyaateef deebii barattootaan keennamanitu dhiyaata.

Gabatee 13: Qaaccessa Bar-gaaffii itti fayyadama sirna tuqaalee ilaallatu

Yennaan barreeffama barreessu sirna tuqaalee sirnaan fayyadama.	Fillannoo	kutaa 1tti kan eegalan		kutaa 5tti kan eegalan	
		Baay'ina	%	Baay'ina	%
	Sirrittan walii gala	4	14.28	1	3.57
	Waliin gala	13	46.43	3	10.71
	Murteessuun na dhiba	9	32.14	6	21.43
	Walii hingalu	2	7.15	11	39.28
	Siruma walii hingalu	-		7	25
	Ida'ama	28	100	28	100

Gabatee oliirraa akka hubannutti barattoonni Afaan Oromoo 17 (%60.71) gaaffii isaanii dhiyyateef deebii eeyyentaa kennaaniiru. Kan hafan 9 (%32.14) kan ta'an murteessuuf kan rakkatan yoo ta'uu 2 (%7.15) kan ta'an gaaffii isaaniiif dhiyyate hi'intaadhaan deebisaniiru.

Gama barattoota kutaa 5tinimmoo 4 (%14.28) kan ta'an gaaffii isaaniiif dhiyyateef deebii eeyyantaa kennaaniiru. 6 (%21.43) kan ta'an immoo murteessuuf kan rakkatan yoo ta'an 18 (%64.28) kan ta'an gaaffii heeyantaadhan isaanif dhiyaateef deebii hi'intaa kennaniiru. Kunis kan argaasisu barattoonni kutaa 1tti eegalan sirna tuqaaleetti fayyadamudhan warra kutaa 5tti eegalan irrakan wayyan ta'uu isaaniti.

Gaaffuma kana irratti barsiisoonni af-gaaffii isaaniiif dhiyaateef deebii isaan kennan irraa ragaan argame kan argaasisu barattoonni af-hikkattoonni barattoota mit-af-hikkootarra akka wayyan ibsan. Akka fakkeenyaatti deebii barsiisan C'n yennaan barreeffama barreessistan barattoota isaan kamtu dogogora sirna tuqaalee hedduminaan rawwata? Jedhuuf kennan kan armaan gadiiti.

Itti fayyadama sirna tuqaaleetiin isaan kutaa 1ffaatti eegalan waayya. Kana jechuun garruu, isaan kunis dogongora hin rawwaatn jechuu miti. Barattoonni kun kutaa gadittii sirnaa tuqaalee barataniti dhufu. Kitaabilee barattootaa afaan 2ffaa keessaatti garuu waayeen sirna tuqaalee bakki itti ka'u hin jiru. Kitaabilee kutaa 5ffaa hanga 8ffaa jiran kan barttoota lamanituu nan beeka. Ittiin barreessiisee jira. Kutaa 5rraa eegalee otoo laaltee kan barattoota afaan 1ffaa sirna tuqaalee kutaa 4 eegaleeti barsiisa. Barattoonni afaan 2ffaa garuu caas-lugoota salphaa ta'an kutaa 7ffaa fi 8ffaa itti aragatu. Sirna tuqaalee isaan itti fayyadaman kan Afaan Ingizii keessatti beekanidha. Baay'een isaanii immoo dhuma hima gaaffiifi himamsaa (statement)rratti yoo sirnaan fayyadaman malee isaan akkasumaatti sirna tuqaalee homaatuu otoo huin fayyadamin bira darbu.

Jechuudhaan yaada isaanii balinaan kaa'aniru. Akka fakkeenyaatti yaanni barsiisaa kanaa haa kaa'kamu malee kan hafan lamaanis barattoonni kutaa 5tti eegalan yeroo heedduu kan fayyadaman sirna tuqaalee dhuma himaa irraatti galaniidha malee isaan ciroowwan gidduu galan callisaanii akka irra darban ibsaniiru.

Ragaalee armaan olitti meeshaalee funaansa ragaa adda addaattiin madda ragaalerraa argaman kan wal deeggaran ta'uu isaanii hubanna. Kunis barattoonni afaan tokkoffaa isaan afaan lammaffaarra sirna tuqaalee barreeffama isaanii keessatti kan fayyadaman ta'uu isaaniti.

4.5 Dogogoraa Ijaarsaa Keeyyataa

Maalummaa keeyyataa boqqonnaa lammaaffaa keessatti baal'inaan waan ibsameef asitti irra deebi'uun hin barabachisne. Haata'uu malee , dogogora ijaarsa keeyyataa jechuun maal jechuu akka ta'e gabaabinatti ibsuun barabachisadha. Dogogora ijaarsa keeyyaataa jechuun keyyata tokko keessatti himni ijoo iddoo sirrii ta'eetti argamuu dhabuu isaa; himni ijoofi himoonni caallaan addaa bahaanii ifatti kaa'amuu dhabuu; yaadni keeyyatichaa tokkummaafi wal-ta'insa dhabuu fa'a kan ilaallatudha.

Barattoonni yeennaa barreeffama barreessan qabiyyee yaada isaanii irratti bu'uureffatanii keyyaatatti hin qoqqoodan. Kana jechuun akkuma barreeffamni isaanii midhaagee mula'atuuf qofa barreeffama bakka sadii,afur ykn shanitti qoqqoodu malee, Tokkoon tokkoon keyyataa hima ijoo ofii isaa gabaatee yaada addatti kaasu qabaatee miti. Kun immoo akkuma barreeffamni midhagee mula'atuuf yoo ta'eedha malee haala keeyyatni itti ijaaramu isa sirrii ta'ee miti. Dogogorri akkanaa kun dogogora haala ijaarsa

keeyyataa jedhama. Barreeffama barattoonni barreessan keessatti dogoggoroota akkanaa muraasa hinjedhamnetu argame. Akka fakkeenyaatti kan armaan gadii haailaallu.

Keeyyata Barattoonni Kutaa 1tti Eeegalan Barreessan

Manni Baruumsa Sad. 2^{ffaa} shanoo barattoota 200ol qaba. Bal'inni isaa baay'ee guddaadha. Dirree kubbaamiilaa bal'ina qaburratti ispoortii hojjenna.-----

Keeyyata Barattoonni Kutaa 5tti Eeegalan Barreessan

Manni baruumsaa kun guddaadha. Kutaan labraatorii haaraa waan ijaarrameef baay'ee bareeda. Kutaalee barnootaa bal'aa keessatti baranna. -----

Himoota lamaanuu yoo ilaalle rakkina qabu. 1^{ffaa} himni ijoo hinjiru; 2ffaa Himoonni sirnaan wal hinqabanne (wal-ta'iinsa hinqabu); 3ffaa xiyyeeffannaan isaa maal akka ta'e ifa miti(ibsuu, addeessuu, seenessuu, kkf.). Himoota kana keessaa yoo xiqqaate dogoggoroota sadi arganna. Barreeffama barattootaa keessaa dogoggorootni akkanaa hedduutu jiru. Ragaan itti aanee dhiyaatu dogoggora haala olitti ibsameen barattoonni raaw'atan lakkaa'udhaan barattoota lamaan jidduu garaagarummaa jiru ittiin agarsiifameedha.

Gabatee 14: Ragaa dogograa gama ijaarsaa keyyatatiin rawwataman ittiin madaalaman

Akaakuu dongoraa	Afaan oromoo kutaa 1tti kan eegalan							Afaan oromoo kutaa 5tti kan eegalan						
	Baay'ina dongoraa	Giddu-gala dongoraa	Waligalaa dngoraa	Dhibbeentaa	Walii gala jechaa	Giddu gala jechaa	Irra deddeebii dogongoraa	Baay'ina dongoraa	Giddu gala dogongoraa	Walii gala dogongoraa	Dhibbeentaa	Walii gala jechaa	Giddu gala jechaa	Irra deddeebii dogongoraa
Ijaarsa keeyyataa	21.66	0.37	162.33	13.69	6528	116.33	0.33	84.66	1.51	654.33	12.94	3284	58.64	2.5

Ragaan gabatee armaan olii keessatti ibsame kan argasiissu barattoonni Afaan Oromootiin af-hikkaattoota ta'an Afaan Oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}tti eegalan dogongora walii galatti isaan rawwatan 162.33 keessaa 21.66 kan ta'an dogongora ijaarsa

keeyyaataa irratti kan rawwatanidha. Lakkoofsi kun kan barattoota mit-af-hikkattootaatin wal biratti yoo ilaalamu xiqqadha.

Giddu galli dogogora isaanii 0.37yoo ta'u ramaddiiwwan dogogora saddeettan keessaa keyyaata irraatti kan rawwatame %13.69 qabachuudhaan qooda guddaa qabatee jira. Dogogorri isaan jechoota dhibba keessaatti rawwatan immoo 0.33 ta'uudhaan lakkoofsa xiqqaa qabateera. Afaan Aromootiin mit-af-hikkattoota ta'aanii warrii kutaa 5tti barachuu eegalanimmoo dogongora walii galaatti raawwatan 654.33keessaa dongogorri keeyyataa 84.66 ta'uudhaan lakkoofsa olaana qabateera. Jidduu galli dongora isaanii 1.51yoo ta'u, dongogora ramaddii 8tti qoodaaman keessaa gama ijarsaa keyyaataatin kan isaan rawwatan %12.94 ta'uudhan kan barattoota af-hikkattoota waliin waliibiratti yoo ilaalamu xiqqaa ta'ee argama. Irra deeddeebiin dogogoraa jechoota dhibba keessaatti rawwatanimmoo 2.5 ta'uudhan lakkoofsa olaana qabatee argama. Haala qacceessa ragaa gabatee 14 dhiyyateen irra deeddeebii dongoraa barattoota wal-madaalchifaman lamaan raawwatan yoo ilaallu, kan barattoota kutaa 1tti eegalanii 0.33, kan kutaa 5tti eegalaniiimmoo 2.5kun kan aragsiisu barattoonni afaan tokkoffaa garagarummaa baay'ee baala'aa ta'een dandeettii ijaarsa a keyyaataa foya'aa kan qaban ta'uu isaaniiti.

Waluma galatti gabateen 14kan argasiisu barattoonni afaanicha barachuu kutaa 1tti eegalan dandeettii keyyaata ijaaruu foyya'aa kan qaban ta'uu isaaniiti.

Gabatee armaan gadii keessattii immoo deebii bar- gaaffii barattoota irraa argame bu'ureeffachuudhan dandeettii keyyaata ijaaruu irraatti barattoonni lamaan wal biraatti madalamuudhan raga qaaccefamatu dhiyyata.

Gabatee 15: Ragaa Qaaccessa Bar-Gaaffii Haala Ijaarsa Keeyyataarratti Dhiyaate

Yennaan barreeffama barreesuu keyyaata sirnaan nan ijaaraa	Fillannoo	kutaa 1tti kan eegalan		kutaa 5tti eegalan	
		Baay'inaa	%	Baay'inaa	%
	Sirrittan walii gala	3	10.71	1	3.57
	Waliin gala	13	46.43	5	17.86
	Murteessuun na dhiba	5	17.86	5	17.86
	Walii hingalu	5	17.86	10	35.71
	Siruma walii hingalu	2	7.14	7	25
	Ida'ama	28	100	28	100

Ragaan gabatee oliitin dhiyyate kan argasiisu dandeettiin keeyyataa ijaaruu isaanii hagam akka ta'e baruuf gaaffii gafatamaniif deebii barattoonni kennaanidha. Haaluma kanaan

barattootni Afaan Oromoo barachuu kutaa 1tti eegalan 16(%57.14) kan ta'an keyyaata sirnaan akka ijaaran ibsan. Barattoonni 5(%17.86) kan ta'an murteessuun kan isaan dhibu yoo ta'uu, 7(%25) kan ta'an qofatu deebii hi'intaa kennan.

Barattoonni kutaa 5tti eegalan 6(%21.42) gaaffii gafatamaniif deebii eeyyentaa kan kennan yoo ta'u, 5(%17.86) murteessuuf kan rakkatanidha. Warri hafan 17(%60.71) kan ta'an deebii hi'intaa kennaaniru. Ragaa kana barattoota af-hikkattootaan wal-biraatti yoo ilaalamu kan warri akka afaan abbaatti baratan 16(%57.14) yoo ta'u, kan warra akka afaan lammataatti baratanii 6(%21.42) waan ta'eef, warri kutaa 1tti eegalan isaan kutaa 5tti eegalan caalaa dandeettii keeyyata ijaaruu akka qaban nuuf mirkaneessa.

Ragaa af-gaaffii barsiisootarraa aragmes barattoonni af-hikkattoota ta'aanii kutaa 1tti eegalan mit-af-hikkattoota ta'aanii kutaa 5tti eegalanirra dandeettii keeyyata barreessuu ol aanaa akka qabaniidha. Akka fakkeeniyatti deebii barsiisa "B"n kennan haala armaan gadittin dhiyaateera. Dandeettii keyyata ijaaruu barattoonni qaban irraatti gafatamanii yenna deebisan.

Akaakuu keyyaata itti ijaarru afurtu jiru. Isaanis, hima ijoo jalqaba keeyyaarra ka'uu; hima ijoo gidduu kaa'uu; hima ijoo dhumarra ka'uu fi hima ijoo jalqabaa fi dhumarra ka'uudha. Kana keessaa barattoonni keenya yeroo hedduu kan itti fayyadaman hima ijoo jalqaabaafi dhumaarra kaa'uudha. Haata'uu malee, dandeettii Afaan Oromootin keyyaata ijaaruutin barattoota af-hikkattootaatu caala. Barattoonni mit-afhiikkattoonni hedduun isaanii himoota gaggabaaboofi walirraa ciccite kaa'u. Kanammoo yeroo barreeffama qorannoo kanaa sororsinus kan argineedha. Sbabni kanaa tokkoffaa, barattoonni kun afaanicha waggoota afuriif qofa baratanii dhufan. Halli qophii kitaabilee Afaan oromoofi haalli baruumsa sadarkaa tokkoffaa itti kennamus dhiibbaa qabaachuu danda'a. Kana jechuun koo barattoonni afaanicha kutaa 1tti eegalan gosa barnoota kaanis waan ittiin barataniif, afaanichaan barreessuuf carraa bal'aa qabu. Isaan sun garuu, Afaan Oromootin kan wal argan weytii Afaan Oromoo qofa ta'uun isaa Dandeettii afaanichaan barreessuu gabbifachuuf carra bal'aa hinqaban.

Jechuudhaan yaada isaanii bal'inaan ibsan akka fakkeeniyatti haa kaa'amu malee yaadni barsiisoota lamaniis wal fakkatadha.

Dogongora ramaddii kanan rawwatan ilaalchisee meeshaalee funaansa ragaa sadeenuu yaada wal deeggaru argamsiisan.

4.6. Dubbifaamuu danda'uu barreeffamaa.

Dubbifamuu jechuun barreeffama tokko dubbisaan yemmuu dubbisu ragaa argachuu qabu ifatti akka argatu kan isa dandeessiisu jechudha. Kana jechuun immoo dubbisaan wanta dubbisu sana irraa waan argachuu barabadu rakkina malee argachuu kan isa dandeessisu jechuudha. Wantoonni dubbifamuu danda'uu barreeffama tokkoo hir'isan adda adda ni jiru. Kanneen keessaa waraqaa qorannoo kana keessaatti kan irratti xiyyeeffatame ramaddii dogogoraa lamadha. Isaanis dogogora barreessanii haquufi dogogora yaada ibsuu dadhaabuuti.

Barreeffamoota barattiinni barreessan keessatti jechoonni haqaman hedduutu jiru. Hedduun isaanii akka hinmul'annetti waan qalamni sirritti dibameef jecha akkanaatu haqame jennee adda baasuuf rakkisaadha. Xiyyeeffannaan qorattuus jecha haqame sanarratti otoo hinta'in, barreeffama isaanii keessatti jecha yookin yaada barreeffamee haqame si'a meeqa argina kan jedhudha. Dabalataanis, barattioonni yaada ibsuuf ka'an hagam ibsaniiru kan jedhrratti xiyyeeffatame. Gama kanaanis barreeffama barattootaa keessatti dogoggorri hedduun argameera. Akka fakkeenyaatti kan armaan gadii haailaallu.

Fkn. “Mana Baruumsaa koo”

Manni Baruumsaa koo ~~Shanoo Sad.~~ 2ffaa Sad. 2ffaa Shanoo jedhama. Manni baruumsaa kun kan argamu daandii konkolaataatti hiiqeti. Qarqara Magaalaa Shanootti argama.-----

Keeyyata kana akka fakkeenyaati yoo ilaalle jechi tokko keessaa haqamuu isaatin qulqullina barreeffamichaa hir'iseera. Jecha tokko haqanii kan biraatin bakka buusuu qofa osoo hintaane haqanii isuma deebisanii barreessunis dogoggora kana jalatti lakkaawwameera. Dogoggorri biraa keeyyata kana keessatti arginu haala yaadni itti ibsameedha. Manni baruumsichaa magaalattiirraa garamiti (kallattiikamiin) akka argamu hinibsamne. “Qarqara” jechi jedhu kallattii afranuu agarsiisuu danda'a. Dogoggorri akkanaa dogoggora yaada ibsuu dhabuu jedhamee lakkaawwameera

Itti aansudhaan, dogoggora barattiinni gama barreessanii haquufi yaada ibsuudhabuutin raaw'atan lakkaa'udhaan barattoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 1tti eegalaniifi kutaa 5tti eegalanirra isaan kum irra deddeebi'uudha dogoggora akka raaw'atan ragaan agarsiisu duraa duuban dhiyaata.

4.6.1. Barreessanii Haquu

Dogongorota dubbifaamuu danda'uu barreeffama tokkoo hir'isan keessaa inni tokko barreessanii haquun baay'achuu isaati. Kana jechuun garuu barreessaan tokko otoo barreessee hinhaqiin; irraa deebii'ee otoo hin sirreessiin; yeroo tokkoon barreeffama gaarii ni barreessa jechuu miti. Barreeffama tokko keessatti jechoonni barreeffamaanii hanqaman yoo bayaa'atan akka dubbisaaf gufuu ta'an boqqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira. Kanafuu barreeffama isa dhumaa keessatti jechoonni barreeffamanii haqaman jiraachuu hin qaban.

Barreessaan tokko barreessee xummure kan jedhamu barreeffama dura barreessee sirreessee barreeffama jechoota barra'aanii haqaman hin qabne isa dhumaa barreessee yoo dhiyyeesse qofadha. Barattoonni yeroo isaaniif kenname keessatti barreeffama barreessan irraa qabxii argame bu'uura godhachuudhaan barattoonni kutaa 1tti eegaalaniifi kutaa 5tti eegalan wal bira qabuudhaan isaan kum jechoota barreessanii haquu dhiisudhaan foyyaa'oo akka ta'an itti ansuudhaan ilaalla.

Gabatee 16: Ragaa dogogorri barreessanii haquun ittiin madaalame

Akaakuu dongoraa	Afaan oromiitiin af-hikkattootaa ta'aanii kutaa 1ttii kan eegalan							Afaan oromottii af-hikkattootaa ta'aanii kutaa 5ttii kan eegalan						
	Baay'ina dongoraa	Giddu-gala dongoraa	Waligalaa dngoraraa	Dhibbeentaa	Walii gala jechaa	Giddu gala jechaa	Irra deddeebii dogongoraa	Baay'ina dongoraa	Giddu gala dogongoraa	Walii gala dogongoraa	Dhibbeentaa	Walii gala jechaa	Giddu gala jechaa	Irra deddeebii dogongoraa
Barrees sanii Haquu	20.43	0.36	162.33	12.52	6528	116.33	0.31	85.33	1.52	654.33	13.04	3284	58.64	2.59

Gabatee olii keessatti ragaan dhiyyate kan argasiisu barattootni Afaan Oromoo 1tti eegalan dogogora walii galaa rawwatan 162.33 keessaa 20.34 kan ta'u baay'ina haqanii barreessuuti. Kunis kan agarsiisu barattoonni ramaddii dongogoraa 8 keessaa dogogorri haqaanii barreessuu isaan rawwatan %12.52 kan qabate ta'uu isaati. Gidduu galli dongogora isanii 0.36 yoo ta'u, jechoota dhibba keessatti si'a 0.31 barreessanii haqaaniru.

Baay'inni dogoggora jechoota dhibba keessatti rawwatan yoo ilaallu warri kutaa 1tti eegalan dogoggora barreessanii haquu baay'inaan kan hin rawwanne ta'uu isanii argasiisa.

Afaan Ormoo barachuu kutaa 5tti warri eegalan dogoggora walii galaa isaan rawwatan 654.33 keessaa 85.33 kan ta'u kan qabate dogoggora barreessanii haquuti. Kunis ramaddii dogoggoraa 8 keessaa %13.04 ta'u kan qabate yoo ta'u, barattoota kutaa 1tti eegalan waliin walibiraatti yoo madalamu gad aanaadha. Irra deddeebii dogoggora jechoota dhibba keessatti rawwataman immoo 2.59 ta'uudhaan kan warra kutaa 1tin wal biratti yoo ilaalamu baay'ee ta'ee aragama. Kunis kan argasiisu barattoonni Afaan Oromoo akka afaan lammataatti baratan yeroo hedduu irra deddeebi'aanii barreessaani kan haqan ta'uu isaaniti. Walumaa galatti ragaan qormaata barattootaa irraa argame akka ragasiisuutti barattoonni afaan lammataa barreeffama isaanii keessatti dogongora barreessanii haquu hedduu kan rawwatan ta'uu isaaniifi barattoonni afaan tokkoffaa dogongora kana rawwachuu dhabuutiin foyyaa'oo akka ta'aanidha. Itti ansuudhaan ragaa bar-gaaffii barattootarraa ragame bu'uura godhachguudhan barattoota afaan tokkoffaafi afaan lammaffaa waliin madaluudhan ilaalla.

Gabatee 17: Qaacceessa Ragaa Bar-Gaaffiin Barreessanii Haquu Ittiin Qaacceffame

Yennaan barreeffama barreessu barreessu haquu hin baay'isu.	Fillannoo	Warra kutaa 1tti eegalan		Warra kutaa 5itti eegalan	
		Baay'inaa	%	Baay'ina	%
	Sirrittan walii gala	4	14.28	1	3.57
	Waliin gala	9	32.14	8	28.57
	Murteessuun na dhiba	9	32.14	9	32.14
	Walii hingalu	6	21.43	6	21.43
	Siruma walii hingalu	-	-	4	14.28
	Ida'ama	28	100	28	100

Ragaa gabateen 17n dhiyyatee kan argasiisu barattoonni yennaa barreeffama barreessan dogoggora barreessanii haquu raaww'achuufi dhiisuu isaanii beekuuf gaaffii isaanii dhiyyatef deebii isaan kennaniidha.. Haaluma kanaan barattoonni kutaa tokkotti eegalan 13(%46.43) yemmuu barreeffama barreessan barreessanii haquu kan hin baay'sne ta'uu isaanii kan ibsan yoo ta'u barattoota kutaa shanii keessaa garuu 9(%32.14) qofatu

dogongora barreessanii haquu kan hin rawwanne ta'uu isaanii ibsan. Kun kan argarsisuu , barattoonni akka afaan duraatti baratan dogogora jecha barreessanii haquu baay'inaan kan hin raw'aanne ta'uu isanii yoo ta'u, barattoonni afaan lammaffaa garuu barreessanii haquu akka baay'isaanii rawwataniidha.

Gama biraatiin barattoonni kutaa Itti eegalan 6(%21.42) ta'an barreeffama keessatti dogogora barreessanii haquu akka rawwatan kan ibsan yoo ta'u, warri kutaa 5tti eegalan immoo 10(%35.71) kan ta'an dogogora akka rawwatan ibsaniiru. Haaluma kanaan ragaaa bar-gaafii barattootaa irraa argamaneen barattoota afaan tokkoffaa caalaa barattoonni afaan lammaffaa dogogora barreessanii haquu hedduu kan rawwatan ta'uu isaanii mirkaneeffanna. Itti ansuudhan deebii barsiisoonni kennan keessaa akka fakkeenyaatti barsiisaa B yaa ilaalu.

Barreessanii haquu yoo jennu qubee , jecha , gaalee,hima erga barreessanii booda isa haqaanii yookin balleessanii kan biraatin bakka buusuudha. Gama kanaan barattoota kutaa Itti eegalan waayya. Isaan sun otoo al sadii illee irra deddeebi'aanii barreessanii dogogorri barreessanii haquu barreeffama isaanii keessaa hin dhabamu. waanuma kitabarraa ykn gabatee gurraachaarraa garagalchan keessaatti sagal barreessanii haqu.

Jechuudhan yaada isaanii ibsaniiru.

Walumaa galatti, ragaalee meeshaalee funaansa ragaa adda addattin madda ragaalee lamaan irraa argaman kan wal deeggaraniidha. Kunis barattoonni af-hikattoonni barreeffama dubbifamu jecha haqamee bareeffame kan hin qabne barreessuudhaan warra mit-af-hikkattoota kan caalan ta'uu isaaniti.

4.6.2. Dongogora Yaada Ibsuu Dadhaabuu

Rakinni barattootaa inni guddaan waan barreessan wallaluu osoo hin taane yaada sammuu isaanii keessatti deddeebi'u kallattiidhaan waraqaarra ka'uu dadhabuu akka ta'e boqqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsameera. Dogogora yaada ibsuu dadhaabuu kan jennu, barattoonni yaada(dhamsaa) dabarsuu barabadan sana sirnaan qindeessuudhaan barreessuu daadhabuu isaaniiti. Barattoonni hedduun erga barumsa isaanii xummuraanii boodaallee maatii isaanitiif xalaaya; wajjiralee dhaaf iyyata; waligahii irraatti qaboo yaa'iifi barreeffamoota kana fakkatan barreessuf ni rakkaatu. Beeksiisa dorgomii hojii muxxannafame erga dubbisaanii booda dorgommii sanarratti hirmaachuuf iyyata

barreeffachuu dadhabaanii kan nama kadhataan; kanfalanii kan barressiisan;ykn rakkatanii kan raakaman hedduminaan ni mul'atu. Rakkinni kun hundi yaada walitti qindeessuudhan waraqaarra ka'uu dadhaabudha.

Dongogora yaada ibsachuu dadhaabuu sirreessuu kan danda'amu irra deddeebi'aanii shakaaluufi adeemsa barreessun duraa keessatti waan rawwatamuu qabu sirnaan rawwachuudhani. Kana jechuun barreessuun duratti gume qopheeffachuu; gume walitti qindeessuu; barreeffama isaa duraa osoo dogogoraaf hin cinqaamin barreessuu; kan barraffame irra deddeebi'uudhaan dubbisuun yaada hafe itti dabaluu; kan hafuu qabu hambisuudhaan irra deebi'aanii barreessuudhaani.

Barreessittoonni hedduun dogogora yaada ibsuu kan rawwatan afaan dubbii barreeffama keessatti itti fayyadamuu isaatiin. Maalumnmaafi amaalonni afaan duubbiifi afaan barreeffamaa boqannaa lama keessatti bal'inaan ibsameera. Barreessaan tokko yennaa barreeffama barreessu jechoota yeroo dubbatu ittii fayyadamu akkuma jirutti barreeffama keessatti itti fayyadamuu hin qabu. Sabaabni isaas jechoonni barreeffama keessatti itti fayyadamnu kan filatamaniifi ifa ta'an ta'uu qabu.

Ragaan itti aanu qaaccesa ga'uumsa yaada ibsachuutin barattootni Afaan Oromoo barachuu kutaa 1tti eegalanifi kutaa 5tti eegalan wal birattii ilaaluun madaalamaniidha.

Gabatee 18: Dadaallii dogogoraa Yaada Ibsachuun

Akaakuu dongoraa	Warra kutaa 1tti kan eegalan							Warra kutaa 5tti kan eegalan						
	Baay'ina dongoraa	Giddu-gala dongoraa	Waligalaa dngogaraa	Dhibbeentaa	Walii gala jechaa	Giddu gala jechaa	Irra deddeebii dogogoraa	Baay'ina dongoraa	Giddu gala dogogoraa	Walii gala dogogoraa	Dhibbeentaa	Walii gala jechaa	Giddu gala jechaa	Irra deddeebii dogogoraa
Yaada ibsachuu	21.34	0.38	162.33	13.20	6528	116.33	0.23	78.33	1.39	654.33	11.97	3284	58.64	2.37

Gabatee armaan olii irraa akka ilaalutti barattoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 1tti eegalan dogogora walii galaa rawwatan 162.33 keessaa 21.34 kan rawwataman ramaddii

dogogoraa yaada ibsachuu jalatti kan galma'aanidha. Kunis dogogora barattoonni rawwatan ramaddii 8tti qoodaman keessaa %13.20 kan ta'an qabachuudhan kan barattoota mit-af-hikkattoot waliin yoo ilaalamuu ol aanaa ta'ee argama. Dogogorri giddu galaa barattoota af-hikkattootaa 0.35 yoo ta'u dogogorri jechoota dhibba keessaatti irra deeddeebi'aan raawwatan 0.23 dha Kunis kan barattoota mit-af- hikkattootaa waliin wal biraa yoo qabamuu gadaanaadha.

Afaan Oromootiin mit-af-hikkattoota ta'aanii Afaan Oromoo barachuu kutaa 5tti warri eegalan dogogora walii galaa rawwatan 654.33 keessaa kan ta'an ramaddii dogogoraa yaada ibsachuutiin kan rawwatamanidha. Kunis dogogorota ramaddii 8tti qoodaman keessaa %11.97qabachuu isaa argina. . Jidduu galli dogogora isanii 1.39 yoo ta'u dogogorri jechoota dhibba keessatti irra deddeebi'an 2.37 ta'eera. Kun kan argasiisu Barattoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 1tti eegalan dandeettii yaada barreeffamaan ibsachuudhaan, barattoota afaan lammataarra sirriti kan wayyan ta'uu isaaniti.

Ragaa bar-gaaffii barattootaa irraa argame bu'uura godhachuudhaan dandeettii yaada ibsachuu barattoonni qaban wal madaalchisuudhaan isaan kum akka caalan haala armaan gadiitin qaccefameera.

Gabatee 19: Ragaaa Bar-gaaffiin Haala Yaada Ibsachuu Danda'uurratti Dhiyaate Ittiin Qaacceffame

Yennan barreeffamaa barreesu yaada koo sirriitii ibsachuu nan danda'aa	Fillannoo	Warra kutaa 1tti eegalan		Warra kutaa 5itti eegalan	
		Baay'ina	%	Baay'ina	%
	Sirrittan walii gala	3	10.71	1	3.71
	Waliin gala	12	42.86	4	14.28
	Murteessuun na dhiba	7	25	5	17.85
	Walii hingalu	6	21.43	11	39.28
	Siruma walii hingalu	-		7	25
	Ida'ama	28	100	28	100

Ragaan gabatee 19n dhiyyaate kan agarsiisu barattoonni yeennaa barreeffama barreessan dandeettin yaada ibsuu isaanii hagam akka ta'e madaaluuf bar-gaaffii isaaniif dhiyyateef deebii isaan kennaani dha. Haaluma kanaan barattoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 1tti eegalan 15 (%53.57) ta'an yaada isaanii barreeffamaan ibsachuu akka

danda'an kan ibsan yoo ta'u, 7(%25) kan ta'an murtessuuf ni rakkatu. 6(%21.43) kan ta'ani immoo deebii hi'intaa warra kennaanidha. Kunis barattoonni afaan tokkoffaa baay'inaan yaada isaanii ibsachuu kan danda'an ta'uu isaanii mirkaneessuu isaaniti. Afaan Oromoo kutaa 5tti barachuu kan eegalan 5(%17.85) ta'an gaafichaaf deebii eeyyentaa kan kennan yoo ta'u, 5 (%17.85) kan ta'an murteessuuf isaan rakkisa. 18(% 64.28) kan ta'an deebii hi'intaa kennanii jiran.

Ragaa dhiyyaate irratti hundaa'uudhan barattoota afaan tokkoffaafi barattoota afaan lammaffaa yoo wal madalchisnu gama barattoota afaan tokkoffaatin 15 (%53.57) deebii eeyyeentaa kan kennan yoo ta'u gama barattoota afaan lammaffaatin 5(%17.85) qofatu deebii eeyyantaa kennan. Kun kan agrasiisu barattoonni Afaan Oromoo kutaa 1tti eegalan kutaa 5tti warra eegalan caalaa dandeettii afaanichaan yaada barreeffaman ibsachuu qabachuu isaaniti. Ragaan af-gaaffii barsiisootaarraa argamees isuma kana kan mirkaneessudha. Akka fakkeenyaatti deebii barasiisaa 'C'n kennan kan armaan gaditi. Gaaffii, "yennaa ogummaa barreessuu barsiistan barattoota isaan kamitu barreeffamaan yaada ibsuudhaan foyya'aadha?" jedhuuf deebii isaanii yemmuu kennan,

Barattoonni hedduun dubbachuu filaatu malee barreessuu hin filatan. sabaabni isaas, dubbachuun barreessurra salphaadha. Barreessuu ilaalchisee barattoonni lamanuu yenna rakkatan ni arginaa. Haat'uu malee, barattoonni afaan tokkoffaa sirritti fooyyee qabu. Barattoota afaan lammataa keessaa jecha takkallee barreessuu kan hin dandeenye ni jiru. Kun egaa haalli sadarkaa 1^{ffaa}tti baratan sakkata'amu qaba ta'a. barattoonni kun garuu yaada burqisisani barreessuurra kanuma barsiisaan barreessee ykn kitaabarra jiru barreessuu filatu. Yoo barreessaanillee isaan muraasatu barreeffama dubbifamuu danda'u barreessu. Isaan kuun jecha afaan isaaniitiin wal makame barreessu.

Jechuudhaan barattoonni Afaan Oromoo kutaa 5tti eegalan barreessuu irraatti rakinni guddaan kan isaan mudatu ta'uu isaanii ibsaniru. Ragaalee sadan irraa akka hubannutti barattoonni Afaan Oromoo kutaa 1tti eegalan dandeettii yaada barreeffamaan barreessuu irraatti qaban kanneen kutaa 5tti eegalan kan caalan ta'uu isaanii nuuf mirkaneessu. Ragaan itti aanu barattoonni ogummaa barreessuurratti hojiilee isanii kennamu hangam akka hojjetan barattoota afaan tokkoffaafi afaan lammaffaa wal bira qabuun kan ittiin madalamanidha.

**Gabatee 20: Ragaa Bar-Gaaffii Hojii Ogummaa Barreessuu Hojjachuu Isaaniirratti
Dhiyaate Ittiin Qaacceffame hojjetan**

Hojiilee ogummaa barreessuu irraatti kennaman hojedhee nan dhiyyeessa.	Fillannoo	Warra kutaa 1ttii eegalan		Warra kutaa 5ittii eegalan	
		Baay'inaa	%	Baay'inaa	%
	Sirrittan walii gala	8	28.57	3	10.71
	Waliin gala	10	35.72	5	17.85
	Murteessuun na dhiba	7	25	7	25
	Walii hingalu	3	10.71	9	32.14
	Siruma walii hingalu	-		4	14.28
	Ida'ama	28	100	28	100

Armaan olittii ragaan gabatee 20 keessatti dhiyyate kan agarsiisu barattoonni hojii ogummaa barreessuu irratti kennamuf hangam akka hojjeetan beekuudhaaf gaafii isaanii dhiyyateef deebii barattootaa bu'uura godhachuun madaallii adeemsifameedha. Haaluma kanaan barattoonni Afaan Oromootin af-hikkattoota ta'aanii kutaa 1tti eegaalan 18(%64.28) kan ta'an hojiilee ogummaa barreessuu irraatti isaanif kennamu hojjetanii kan dhiyyessan ta'uu isaanii yoo ibsaan,7(%25) kan ta'aan murteessuuf ni rakkatu. Hojiilee ogummaa barreessuu irratti isaaniif kennamu kan hin hojjenne ta'uu isaanii kan ibsan 3(%10.71) qofaadha.

Afaan Oromoo warri kutaa 5tti eegalan immoo 8(%28.57) hojiilee ogummaa barreessuu irratti isaaniif kennamu hojjetanii kan dhiyyeessan ta'uu isaanii yoo ibsan, 7(%25) murteessuu ni rakkatu. Barattoonni afaan lammaffaa harkaa caalmaa kan qabatan warra hojiilee ogummaa barreessuu irraatti kennamuuf hin hojjenedha. Baay'inni isaani13(%46.42) ta'eera.

Ragaa kanarraa akka hubannuutti barattoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 5tti eegalan hojiilee ogummaa barreessuurraatti isaanif kennamu kan hin hojjeenne ta'uu isaanifi barattoonni kutaa 1tti eegalan garuu, hojiilee ogummaa barreessuu irraatti kennamuuf kan hojjetan ta'uu isaaniti.

Af-gaaffii barsiisootaa dhiyyaterra garuu yaadni hanga ta'e wal falleessu ni jira. Akka fakkeenatti kan barsiisa 'C'n kennan armaan gaditti dhiyyatera.

Hojilee barreessuu daree keessatti isaniif kennamu warra kutaa 1tti eegaletu dafee hojjetee dhiyyeessa. Sabaabni isaas, barattoonni kun afaanichaan dubbisuufi barreessuurraatti muxxannoo isaan qaban kan barattoota kutaa 5tti eegaalanii ni caala. Hojii manaa garuu keessattuu hojii qabxiin itti qqabamu yoo ta'e barattoonni barattoonni afaan lammataas sirritti hojjetu. Tarii ijoolleen kun qabxii akka hin dhabneef nama hojjisiisanii fidu ta'a; haa ta'uu malee, qormaata qorannoo kanaaf kennamerra iyyuu garagarummaa jaraa hubachuun ni danda'ama.

Yaadni barsiisaan kennan kun gama hojii manatiin barattoonni lamanuu kan hojjetan akka ta'e kan ibsu yaa fakkatu malee, ammas barattoonni afaanicha barachuu kutaa 5tti eegalan hojii ogummaa barreessuuratti isaanif kennamu hojjechuuf dandeettii kan hin qabne ta'uu isaani ni hubanna.

Walumaa galatti, ragaaleen sadaannu barattoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 1ttii eegalan hojilee ogummaa barreessuu rraatti isaaniif kennamu kan hojjetan ta'uu isaanii yoo agarsiisan, barattoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 5tti eegalan hojilee ogummaa barreessuu ratti isaaniif kennamu hojjechuuf gahumsifi fedhiin isaanii gadaanaadha.

**Gabatee 21: Ogummaa Barreessuu Isaanii Gabbifachuuf Tattaaffii Barattoonni
Dhunfaa Isaanitin godhan**

Ogummaa barreessuu gabbifachuuf ykn foyyeeffachuuf dhunfaa kiyyaan nan carraqa.	Fillannoo	Warra kutaa 1ttieegalan		Warra kutaa 5tti eegalan	
		Baay'inaa	%	Baay'inaa	%
	Sirrittan walii gala	7	25	-	
	Waliin gala	14	50	3	10.71
	Murteessuun na dhiba	5	17.85	9	32.14
	Walii hingalu	2	7.14	10	35.71
	Siruma walii hingalu	-		6	21.43
	Ida'ama	28	100	28	100

Armaan olitti ragaaan gabatee 21n dhiyaate kan ibsu, barattoonni ogummaa barreessuu gabbifachuuf dhuunfaa isaanitin hangam akka carraaqan beekuuf gaaffii isaanii dhiyyateef deebii isaan kennaanidha.

Haaluma kanaan barattoonni afaan tokkoffaa hedduun 21 (%75) ta'an dhunfaadhaan kan tattaafatan akka ta'e yoo ibsan, isaan muraasni 2(%7.14) taattaffii kan hin goone ta'uu isaanii ibsan. Barattoonni 5(%17.85).kan ta'an taaffii gidu galeessa kan tasiisan ta'uu isaanii ibsaanii jiru. Gama barattoota afaan lammataatin yoo ilaallemmoo warri dhunfaa isaanitin ogummaa barreessuu Afaan Oromootin gabbifachuuf yookin foyyeeffachuuf carraqaan murasadha. Lakkofsi isaanii 3(%10.71) kan ta'anidha. Barattoonni 9(%32.14) ta'an sadarkaa jiddu galeessa ta'een ogummaa barreessuu gabbifachuuf warra tattaafatan yoo ta'an, harka caalu kan qabatan barattoonni 16(%57.14) kan ta'an Afaan Oromootin ogummaa barreessuu gabbifachuuf tattaaffii hin godhan.

Ragaa kanarraa akka hubannutti ogummaa barreessuu gabbifachuuf barattoonnii af-hikkaattonni mit-af-hiikkatoota caalaa taaffaaffii kan godhan ta'uu isaaniti.

Boqonnaa Shan

Guduunfaa, ArgannooFi Yaboo

5.1 Guduunfaa

Kaayyoo guddan qorannoo kanaa baratoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}tti eegalaniifi Afaanicha barachuu kutaa 5^{ffa}tti eegalani ga'umsa oggumma bareessutiin wal madaalchiisuudhan garaagarummaa qabaachuufi qabaachuu dhabuu isaanii adda basuuf ture.

Iddoon qorannichi itti adeemsifame Godina Shawaa Kaabaa M/B Sad. 2ffaa Shanootti yoo ta'u, kaayyoon qorannichaa inni guddaan baratoota Afaan Oromoo barachuu kutaa 1fi kutaa 5tti eegalanii kutaa 9tti walitti barachaa jiran ogummaa barreessutiin wal-madaalchisuudhan garaagarummaa qabaachuufi qabaachuu dhabuu isaanii aada baasuudha. Kanaafis malli qorannoo qurattuun itti faffadamte mala makaa (akkamtaafi ammamtaa) walkeessa makuudhan yootau, sababni kun ta'uu danda'eefis odeeffannoon lakkoofsaafi ibsa kennuudhan qaaceffaman waan jiraniif.

Odeeffannoo kennitoonni qorannoo kanaa baratoota kutaa sagalii warra barnoota Afaan Oromoo barataniifi barsiisota baratoota kana barsiisaniidha. Barattoonni odeeffannoo kennitoota ta'an kunniin irraawwatamoota qorannichaa kan turan baratoota kutaa 9 baratan warra Afaan Oromoo barachuu kutaa 1tti eegalan 545fi warra kutaa 5tti eegalan 183keessaa mala carraa tasaa fayyadamuudhan filataman. Baay'inni baratoota iddattoo ta'anii adda bahan kunniin warri kutaa 1tti eegalan 56, warri kutaa 5tti eegalan 56 dimshaashan 112dha. Isaanis, baay'ina irraawwatamootaa keessaa %25tu fudhataman. Akkasumas, barsiisonni kutaa 9 Afaan oromoo barsiisan sadii mala iddattoo dimshaashatin filatamaniiru.

Qorattuun kaayyoo qoranichaa fiixan baasuuf meeshaalee funaansa ragaa kan akka qormaataa, bar-gaaffii baratootaafi af-gaaffii barsiisotaatti kan dhimma baate yoota'u, kanneen keessaa qornaanni barreeffamaa meeshaa isa muummee ta'uun tajaajile. Odeeffannoon meeshaa funaansa ragaa muummichaaran argame kan meeshaalee gargaartutiin argaman waliin wal simsiisudhaan boqonnaa 4jalatti qaaceffamee jira.

5.2 Argannoo

Kaayyo gooroo qorannichaa galmaan gahuuf meshaalee funaansa ragaa sadaniin ragaan erga funaanamee booda aragannoo qoranichaa argamsiisaniiru. Baratoonni lamaan kan wa-bira qabaman ogummaa bareessutin yoo ta'u argannoon isaa:-

- Barattoota Afaan oromoo barachuu kutaa 1^{ffa}tti eegalaniifi kutaa 5^{ffaa}ti eegalan jiddu garaagarummaan ogummaa barreessuu mul'ateera. Haluma kanaan barattootni Afaan Oromoo kutaa 1^{ffaa}tti eegalan ga'umsa ogummaa barressutin isaan kutaa 5tti eegalan caalanii argaman.
- Garagaruummaan barattoota dandeettiwwan ogummaa bareessuu kam fa'arratti akka mul'atan beekuuf carraqii goodhameen, dandeetti barreessuu hunda isaanirraatti garaagarummaan jiraachuu mirkaneeffatameera. Haluma qormaata barattoottarra argameen rammaddi dogogoraa hundarratti garagarummaan mul'ateera. Kana jechunis baratoonni kutaa tokkotti eegalan haala ol'aana ta'een caalanii argamaniiru. sababoonni garagarumma isaanis:-

1. Baratonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 1^{ffaa}tti eegalan muhaan buxannoo afaanichaan qabaachhuu isaniifi warri kutaa 5tti eegalan muxannoo akkasii qabaachuu dhabuu isaanii
2. Baratoonni afaan oromoo barachuu kutaa 1tti eegalan warra kutaa 5tti eegalan caalaa baruumsa afaanichaatiif xiyyefannoo kenanii barachuu isaani; baratoonni afaan lammaffaa garuu otoo naannoo oromiyaa keessa jiratanuu afaan hoojii naannichaafi afaan lammaffa isaani kan ta'ee Afaan Oromootif xiyyeefannoo kennuu dhisuu isaanii.
3. Barattoonni kutaa 1^{ffaa}tti eegalan wayitii torbanitti Afaan Oromoo itti baratan kan kutaa 5tti eegalanii caaluusaafi yeroo ogummaa barreessuu itti shaakalan argachuu danda'uu isaanii; barattoonni kutaa 5tti eegalan garuu, yeroo gahaa argachuu dhabuu isaanii.
4. baratoonni kutaa 5tti eegalan sadarkaa 1^{ffaa}tti wayitii torbanitti Afaan Oromoo itti baratan xiqqa waan ta'eef afaanichaan ogummaawwan afaanii gabbifachuuf yeroo gahaa dhabuusaanii.

5. Barattoonni kutaa 1^{ffaa}tti eegalan hoojiilee barreessu isaanii kennamu xiyyeffannaa itti kennanii kan hojjetan yoo ta'uu isaanifi warri kutaa 5tti eegalan garuu hojjechu dhiisuu isaanii.
6. Barattoonni Afaan Oromoo akka afaan tokkoffaatti baratan ogummaa bareessuu iisaanii gabbifachuuf dhuunfaa isaanitin kan tattaafatan yoo ta'u, warri akka afaan lammaffaatti baratan garuu itti yaaduu dhabuuufii abdii kutachuudhan kan dhiisan ta'uu isaanii irraa mul'ata.

5.3 Yaada Furmaata

Galma gayiinsi adeemsa barnootaa qaama tokkoof qofa kan dhiifamu miti. Kanaafuu, barsiisonni, barattoonni, Biirron Barnoota Oromiyaa, gahee ofii isaanii bahuu qabu. Haaluma kaanan garagarummaa barattoota wal-madalifaman jiddu jiru xiqqeessuf; akkasumas, ogummaa bareessuu barattoota afaan lammaffaa dabaluuf murteewwan armaan gadii otoo fudhatamanii rakkinicha salphisuun ni danda'ama.

1. Barsiisonni Afaan Oromoo

- A. Barattoonni afaan Oromoo barachuu yeroo garagaraa eegalan kutaa keessa jiraachuu isaanii hubachuudhan hordoffifi deeggarsa walirra hincitne barattoota isaanitiif gochuu qabu..
- B. Barattoonni afaan lammaffaa “Nuuf hingalu” ilaalcha jedhu ofirraa maqsanii Afaan Oromoo baruu akka danda'anitti akka yaadaniif kakaasuu qabu.
- C. Barattoonni ogummaan barreessuu jireenya isaanii fuula duraa keessatti barbaachisaafi murteessaa ta'uu isaa hubatanii gilgaalotaafi shaakaloota ogummicha gabbifachuuf isaan gargaaru kennuufi hordoffii taasisuu qabu.
- D. Barattoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 5tti eegalan afaan lammaffaa isaanii kan ta'e Afaan Oromootif xiyyeffannaa akka kennan gorsa barbaachisaa ta'e kennuuffii qabu.

2. Barattoonni

- A. Barattoonni Afaan Oromoo barachuu kutaa 5tti eegalan afaan hojii naanichaafi afaan lammaffaa isaanii kan ta'e Afaan Oromootif xiyyeffannaa kennanii barachuu qabu.

B. Barattoonni kutaa 5tti eegalan Afaan Oromootin barreessuun akka cimutti ilaaludhan abdii kutatanii dhiisurra ogummaan kamiyyuu kan baramu ta'uu isaa hubachuudhan shaakala gochuu qabu.

C. Ogummaan barreessuu mana baruumsatii kan argamu malee mana baruumsaa qofatti kan gabbatu miti. Barattoonnis kana hubatanii mana baruumsatiin alattis ogummicha gabbifachuuf shaakaloota adda addaa shaakaluu qabu.

3. Biiroon Barnoota Oromiyaa

A. Barsiisonni Afaan Oromoo kutaa 9fi 10 barsiisan haala barattoota afaan tokkoffaafi afaan lammaffaa walitti makanii barsiisuu danda'anirratti leenjii addaa akka isaanii kennamu haala mijeessuu qaba.

B. Sadarkaa tokkoffaatti weeytiin barattoonni Afaan Oromoo akka afaan lammaffaatti baratan kan barattoota afaan tokkoffaa waliin wal-qixa akka ta'u, yoodanda'ame akka caalu akka taasifamu haala mijeessuu qaba.

C. Barattoonni Afaan Oromoo akka afaan lammaffaatti baratan barnoota afaanichaa kutaa 1tti akka eegalaniifi yeroo afaanichaan ogummaa barreessuu gabbifachuuf ta'u akka argatan haala mijeessuu qaba.

D. Barattoonni Afaan oromoo akka afaan lammaffaatti baratan barnoota afaanichaa hamma kutaa 12tti akka itti fufan haala godhamuun danda'amurratti qorannaa gaggeessuudhan sirna baroota Afaan Oromoo haaraa qopheessuu qaba.

E. Barattoonni afaanicha barachuu yeroo adda addaa eegalan haaluma eegalaniin akka itti fufan haala guchuun danda'amu mijeessuu qaba.

F. Sirna Barnoota Afaan Oromoo amma hojiirra jiru gamaaggamuudhan waan fooyya'uu qaburratti xiyyeeffachuudhan hojjachuu qaba.

Dhumarratti kanan jechuu barbaadu, manni baruumsa Sad. 2^{ffaa} shanoo qaama dhimmi ilaallatu waliin marii adeemsisuudhan barattoonni kun walitti makamuun isaanii bu'aa isaarra dhiibban isaa akka caalu hubachuudhan haaluma sadarkaa tokkoffaatti eegalaniin akka itti fufan haalli godhmuu danda'amu akka ummamu

Kitaabilee Wabii

- Addunyaa Barkeesaa. (2011). Akkamtaa: Qorannoo Hujoo. Finfinnee: Efficiency P.P
- Beekan Gulummaa. (2015). Juujumaa: Saayinsiifi dandeettiwwan Afaanii, Finfinnee, Oromiyaa.
- Brown, H.D. (1994). Principle of Language Learning and Teaching. Engle Wood cleft: N.J. Prentice Hall, Ink
- Byrene, Donn. (1988). Teaching Writing Skills. Hong Kong: Long Man Group(FE)Ltd.
- Dastaa Dassaalany. (2002). Bu'uura Qorannoo. Addi ababaa: Boolee Printing Enterprise.
- Doff, A. (1988). Teaching English. A Training Course for Teachers, Cambridge: Cambridge University Press.
- Geetaachoo Rabbirraa. (2005). Seer-Luga Afaan Oromoo. Finfinnee: Mana Maxxansa Kurraaz Internashinaalii.
- Hedge, Tricia. (1988). Writing. Hong Kong:Oxford University Press.
- Kroll, B. (ed). (1990). Second Language Writing. Cambridge: Cambridge University Press.
- Madsen. H. S. (1983)Techniques In Testing. Oxford University press.
- Misgaanuu Gulummaa. (2011). Kattaa. Ogummaa Barreessuu. Finfinnee, Efficiency P.P
- Norish, J. (1990). Language Learning and their Errors. Modern English Publication.
- Nunan, D. (1991)Language Teaching Methodology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pincas, Anta. (1982). Teaching English Writing. Hong Kong: Macmillan Publishers Ltd.
- Raimes, Ann. (1983). Techniques in Teaching Writing. Hong Kong: Oxford University Press.
- Richards (1990). The Language Teaching Matrix. Cambridge: Vambrige University Press
- Sisaay, M. (2002). Introduction to Writing Skills. Addis Ababa: Birhanena Selam Printing Enterprise.

Sisaay Siyyum Gammachuu. (2016). Xiinxala wantootaa Dandeettii Barreessuu Barattoota Afaan Oromoo Kutaa 11^{ffaa} irratti Sababa ta'an. Waraqaa Qorannoo Digrii Iammaffaa Gamisaan Guuttachuuf Muummee Afaan Oromoo Og-Barruufi Fookilooriif Dhiyaate. Yunivarsitii Addis Ababaa.

Ur,P. (1996) A Course in Language Teaching Practice and Theory. Cambridge: Cambridge University Press.

Wasanee, B. Yaadatee. (2004). Seer-Luga Afaan Oromoo. Finfinnee: Mana Maxxansa Interprayizii Meeggaa.

Widdowsn, H. (1985). Teaching Language as Communication . London: Oxford University Press.

Yilkal Chalachew. (2007). “A Study on English as Medium of Instruction at the Second Cycle Primary Schools of Cheha Wereda in Gurage Zone Reflection by Grade 5 students and Teachers”. A Thesis Presented to the Department of Foreign Languages and Literature. Addis Ababa University.(unpublished)

በድሉ ዋቅጅራ፡፡ (1996)፡፡ በስነ ፅሁፍ ቋንቋን ማስተማር፡፡ አዲስ አበባ፣ ንግድ ማተሚያ ድርጅት፡፡

ትምህርት ሚኒስቴር፡፡ (1994)፡፡ የትምህርት ስልጠን ፖሊሲ አተገባበር፡፡ አዲስ አበባ፣ ሜጋማተሚያ ኢንተርፕራይዝ፡፡

አለማየሁ ተመስገን፡፡ (1998)፡፡ በአዲስ አበባ ከተማ በሚገኙ ሁለት የመንግስትና የግል ት/ቤቶች ውስጥ 11ኛ ክፍል ተማሪዎች የፅህፈት ክህል ችሎታ ንፅፅራዊ ጥናት፡፡ የሁለተኛ ድግሪ ማማያ ጥናት፣ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፡፡ (ያልታተመ)

አማራ ማሞ፡፡ (1976)፡፡ የቀለም ጠብታ፤ የኢልቦለድ ድርሰት አፃፃፍ መሰረታዊ መመሪያ፡፡ አዲስ አበባ፣ ንግድ ማተሚያ ቤት፡፡

እንዳለ ተስፋዬ፡፡ (1992)፡፡ “በተማሪዎች ድርሰት ላይ የመምህራን ጽሁፋዊ ምጋቤ ምላሽ ሚና”፡፡ የሁለተኛ ድግሪ ማማያ ጥናት፤ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፤ (ያልታተመ)

ያለው እንዳወቀ፡፡ (1998)፡፡ የምርምር መሰረታዊ መርሆችና አተገባበር፡፡ አዲስ አበባ፣ ንግድ ማተሚያ ድርጅት፡፡

Dabalee 1
Yunivarsitii Addis Ababaa
Koollejii Namoomaa, Qorannoo Afaanotaafi Jornaalizimi
Muumme Afaan oromoo Og-barruufi fookloori

1.1 Qormaata Barreefama baratoota bara 2009 Mana B.Sad. 2^{ffaa} Shanootti Kutaa9 Baratan
Qorannoo Kanaaf Akka Idaltootatti Filatamaniif Qopha'ee

Yeroon Eyyemame: 1:00

Mata dureewwaan armaan gadii keessaa isa tokko filaachuudhaan jechoota 120-180 ta'aaniin barruu keeyyata 2-4 qabu barreessi. Mata duree dhuunfaa ofiis filachuun ni danda'ama.

1. Jalaala hadhaa
2. Hiriyoota koo
3. Mana barumsaa koo
4. Iddoowwan seenaa qabeessaa doow'aachuu
5. Faayidaa teeknolojii ammaayaa
6. barsiisaa(tuu) koo
7. Faayidaa Baruumsaa
8. Miidhaa qormaata walirraa waraabuu
9. Baramaatilee miidhaa geessisan
10. Saansakaa barata cimaa ykn barattuu cimtuu

1.2. Waraqaa Deebii Barattoota bara 2009 M/b 2ffaa Shanoo baratan Barattoota Akka
Iddattoo Qorannichaatti Fudheetaniif Qopha'ee

Lakkofsaa addaa (code):-----

Mata daree -----

Dabalee 2

Ulaagaalee Sararoorrii Barsiisotaaf Dhiyyeete

Kabajamoo barsiisaa: Ulaagaalee Armaan gadiirratti Hundaa'uun Dogoggoroota Barreeffama Barattootaa Keessatti Argitan Adda Baasudhaan Bu'aa Irra Geessan Guutaa.

Ibsa ulaagaalee

Baay'ina jechaa_____

1.Dogogora caas-lugaa

Baay'ina dogogoraa_____

1.1. Jechoota saala argasiisaanii

1.2. Dogogora wal-simannaa baay'ina(lakkoofsaa)

1.3. Dogogora wal-simannaa ibsafii ibsamaa

2 . Dogogora filannoo Jechoota

2.1 .dogogora jechoota waalirra taaluu

2.2.Dogogora irra deddebii jechoota

3.Dogogora Qubee: Qubee sirrii barreessuufi qubee boca sirriin barreessuu

4.Dogogora sirna tuqaalee

5.Dogogora ijaarsa keyyata

6. dogogora dubbifamuu

5.1. baay'ina barreessanii haquu

5.2. dogogora yaada ibsuu

1. Dogogora caas-lugaa;- himaa keessattii dogogoraa simannaa dhabuu saala, ramaddii, lakkoofsaa , ibsaa fi ibsamaa kkf kan keessatti argamuudha.

2. Dogogora filannoo jechootaa:- itti fayyadama jechootaa idileefi al-idilee kan ilaallaattuudha, irra deeddeebiifi jechoota walirra tuuluu fa'a qabata.

3. Dongora qubee

4. Dongogora sirna tuqaalee :_ kun immoo sirna tuqaalee adda addaa sirnaan ittii fayyadamuu dhabuu ilaalata.

Fkn, hima himaamsaatiif (,); gaaffiidhaaf(?); yaadaa nama biraa ibsuuf (“”) ciroo hirkaataafi of danda’aa adda baasuuf (,); kanneen kan fakkatan sirnaan itti fayyadamuu ilaallata.

5, Dongogora ijaarsa keeyyataa: haala himni ijoo itti kaa’aame, tokkummaafi wal ta’insa qabachuu yaadolee keyyaataafi kkf.

1. Dubbifamuu danda’uu;- Barreeffamichi nama dubbisuuf ifa ta’uusaa, kunis jechoonni barreefamanii haqaman heddummachuu dongogora yaada sirritti ibsuu dhabuu fa’a ilaalla

Yeroo keessan Aarsaa Gootanii Na Gargaaruu Keessaniif Baay’iseen Isin Galateeffadha!

Dabalee 3
Yunivarsitii Addis Ababa
Koollejii Namoomaa, Qorannoo Afaanotaafi Jornaalizimi
Muumme Afaan oromoo Og-barruufi Fookloori
Bar –gaafii barattootan Gutamu

Kabajamtoota Barattoota:-

Bar-gaffin kun kan qophaa’e barattoota Afaan Oromootin barachuu kuta^{ffaa}tti eegalanifi kutaa 5^{ffaa}tti eegalan ga’umsa oggumma barreessu isaanitiin wal- madalchisuufi. Kanaafu bar-gaaficha sirnaan dubbiftanii deebii sirri ta’e akka naaf keennitan abdachaa hirmaanna kessanif gudadhaan jedha.

Hubachiisa

- Bar-gaficha hiriyyaarraa ilaalanii barressun (guutun) hin heyyamamu.
- Yaadni ifa hin taane yoo jiraate nama guchisaa jirtu gaafachuun ni dand’ama.
- Maqaa barreessun barbaachiisa miti.

Kutaa Tokko

Qajeelfama tokkoffa:-

Gaafilee kanaa gadiitiif kan sanduqa qaban sanduqicha keessatti “X”kaa’uun kan bakka duwwaa qaban ragaa sirrii barreessun deebisi.

- 1.1. Saala:- dhiira durba
- 1.2. Umurii-----
- 1.3. Kutaa Afaan Oromoo barachuu itti eegalte: kutaa 1 kutaa 5

Kutaa Lama

Qajeelfama lammaffaa:- gaafilee itti aanuun dhiyaate filannoo shan qaba .filannowwan kennaman keessaa kan sirri ta'ee filachuudha mallatto “X”kaa'uun agarsiisi.

Ibsa :-5. Sirritin iraatti walii gala

4. irrattin walii gala.
3. murteesun na dhiba.
2. irratti walii hin galuu.
- 1.gonkumaa irratti walii hin galu.

lakk		5	4	3	2	1
1	Sadarkaa tokkoffaa yennaan baradhu barsiisaan koo gilgaalota barressuu na hoojiisa turan					
2	Sadarka tokkoffaa yennaan baradhu gilgaalota barressuu naaf sororfama ture					
3	Keeyyata yennaan barressu sirnaan nan ijaara (nan qindeessa)					
4	Afaan Oromootin barressuurra dubbachuutu naaf salphaadha					
5	Gilgaalota barressuu barsiisaan koo naafkennan hojachuuf feedhiin koo ol'aana					
6	Barreefama yennaan bareessu filannoo jeechota sirri ta'e fayyadama.					
7	Barrefama yennaan barressu caas-luga sirnaan nan fayyadadama.					
8	Barrefama yennaan barressu qubee hin dogogoru					
9	Barrefama yennaan barressu sirna tuqaalee sirnaan nan fayyadama.					
10	Mana kessatti namni barressuu na barsiis nijira					

Kutaa Sadii

Gaaffiilee Itti Aanaan Filannoowwan Sirriidha Jettuutti Marsuudhan Deebisi.

1. Yennaa barreeffama barreessitu rakkinni irra calaatti si mudatu isa kami?
  - A. Jechoota iddoo sirrii ta'eetti fayyadamuu dhabuu
  - B. Caas-luuga aafanichaa eeguun barreessuu dhabuu
  - C. Sirna tuqaalee iddoo barbaachisu hundaatti fayyadamuu dhabuu
  - D. Dogogora qubee malee barreessuu dadhaabuu
  - E. Kan biraa yoo jiraatee-----
2. Gilgaalotaa ogummaa barreessuu irraatti siif kennamu hojjetee ni dhiyyeessita?
  - A. Yeroo baay'ee naan dhiyyeessaa
  - B. Yeroo tokko tokko naan dhiyyeessa.
  - C. Murteessuun naa rakkisaa
  - D. Gonkumaa hin hojjedhu
3. Barraffama akka barreessitan yemmuu ajaajmtan mata duree eenyuun filatama?
  - A. Barsiisaadhaan
  - B. Barsiisaa fi barataan
  - C. Kan kitaabarra jirurraatti
  - D. Barattootaatu dhunfaan filaata
  - E. Barattoonni gareen ta'uudhaan
4. Sadarkaa lffaatti yennaa afaan oromoo barattan barasiisaan gilgaloota barreessuu keessaa isaan kam isinii kenna?
  - A. Xalayaa barreessuu
  - B. Barreeffama dheeraa gabaabsuu ykn gabaaba dheereessuu
  - C. Hika jechootaatin hima ijaaruu
  - D. Himootaa jalqabaan hafan xummuruu
  - E. Kan biraa yoo jiraatee ibsii-----

5. Barsiisoonni daree keessatti yeroo hedduu kan barsiisan isaan kami?
- A. Dubbisuu
  - B. Dubbachuu
  - C. Dhageeffachuu
  - D. Barreessuu
  - E. Caas-luugaa
  - F. Hog barruu
  - G. Kan biraa yoo jiratee ibsi. -----
6. Barsiisoonni kutaa keessatti yeroo hedduu kan barsiisan isa kami?
- A. Dhageeffachuu
  - B. Dubbachuu
  - C. Dubbisuu
  - D. Barreessuu
  - E. Seer-luga
  - F. Og-barruu
  - G. Kan biraa yoo jiraate ibsi_____

Dabalee 4
Yuunivaarsitii Addis Ababa
Kolleejii Nammoomaa Qorannoo Afaanotaafi Joornaalizimii
Muummee Afaan Oromoo Og-Barruufi Fookloorii
Sagantaa Ebban Boodaa
Af-gaaffii barsiisootaaf dhiyyatee:

Kabajamoo barsiisoota Afaan Oromoo;-

Af-gaaffiin kun kan qopha'e barattoota Afaan Oromoo kutaa tokkotti barachuu eegalaniifi kutaa 5itti eegalan ga'umsaa ogummaa barreessuutiin wal madaalchisuu akka na dandeechisuuf ragaa funaanchuufi. Waan kana ta'eef isinis fiixaan bahinsa qorannoo kanaatif deeggarsa isin naaf gootaniifi ragaa naa kannitaniif durseen isin galatefadha.

Kutaa tokko

Odeeffaannoo Walii Galaa Barsiisoota af-gaaffiin Dhiyyateef

- 1.1. Saala-----
- 1.2. Sadarkaa barnootaa -----
- 1.3. Gosa barnoota ittin leenjia'an mumme -----
Itti aanaa -----
- 1.4. Bara tajaajilaa -----
- 1.5. Muxxaannoo mana barumsaa kanatti barsiisuu (waggaa) -----
- 1.6. Sadarkaa kutaa itti barsistan -----
- 1.7. Baay'ina wayitii Afaan Oromoo itti barsiistan torbanitti-----

Kutaa lama

Af-gaaffii itti aanaaniif yaada sirriidha jettan akka naaf kennitan kabajanan isin gafadha.

1. Ogummaa barreessuu yennaa barreessitan barattoota Afaan Oromoo kutaa 1tti eegalaanifi kutaa 5itti eegalan wal biratti yoo laaltan isaan kamtu gahumsa ogummaa barreessuutin caalan ? Isaan kam waayya?
2. Qormaata ogummaa barreessuu yemmuu kennitan isaan kamtuu qabxii foyya'aa galmeessaa?
3. Gilgiloota daree keessaafi hojii manaa ogummaa barreessuu irraatti yammuu kennitan isaan kamtuu hojjetee dhiyyeessa.
4. Dongogori barattoonni yennaa ogummaa barreessuu baratan rawwatan maal fa'a?
5. Dogogora barreessuu keessattii rawwataman isaan kamtuu (barattoota kutaa 1tti eegalaniifi kutaa 5tti eegalan keessaa) hedduminaan rawwata.?
6. Afaan oromootiin yaada isaanii barreeffamaan ibsaachuu irraatti barattoota isaani kamituu muxxannoo calmaa qabu irraa mul'ata?

Mirkaneeffaa

Ani qorarattuun maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame tun waraqaan qorannoo kun hojii sdhuunfaa koo ta'uusaa, kanaan dura Yuunvarsiiiti kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaatiif kan hindhiyaanne ta'uusaafi wabiilee qorannoo kanaaf dubbierra fayyadame hunda isaanii wabii keessa kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa_____